घ ४ जन्मार्थ

सम्प्याभरणपंजिका [illegible]शृतिर्मयूख
मालाख्या

५१५

there are two books.

I 4–32 No 8 missed 28

II 1–37 = 37

414 65

Two books.

I 4–32 #8 Missed

1–37

37

28

65

414

सम्याभरण

पञ्चरत्न विज्ञानि मयूरवमाला

अपूर्ण

A. रामचन्द्र काश्मीर

F. 65

Detail above.

23.12.92

पदं तवाविभक्त्यंतमपरस्वादिसंगतं महारात्नमहाश्चर्यमनेकार्थसमर्पकं ४ विविधाविभक्तयोर
चनाविभक्त्यायः न विद्यते विभक्ती नाम तो यस्मिं स्तत् विभक्त्यंतं विविधप्रकारप्रकाशतो लीमा
साह सोधाहिरच्च नो चितमित्यर्थः अपरस्वादिसंगतमितिपरस्वादिभिः परश्च न परज्ञातीयापर
द्रोहादिरोषेनोलिंगितमित्यर्थः । अनेकार्थे तिंगलतरगादिविविधार्थसमर्पकमित्यर्थः महानि
आश्चर्याणि यस्मिं स्तन्महाश्चर्यं पदं सुप्तिङंतं पदमिति शास्त्रीयं विभक्त्यंतमेवार्थसमर्पकं य
श्चराम भवामि त्वा सो प्रकृतिभागः पदं सोपि स्वादि घ सर्वनामस्थान इति स्वादिसंगत एव पदत्व
नलोपादिसिद्धये लभते तत्त्वनु पदम विभक्त्यंतमथ च न परैः स्वादिभिः संगतमथ चानेकार्थ
समर्पकमित्याश्चर्यं शास्त्रपक्षे । ननु सुप्तिङंतं पदमित्यनेन समभीबहुवचनातस्य पदसंज्ञा दो
यनेनथा चाविभक्तिकस्यापि पदं चेत् । र्थानि नेति पदमित्याश्चर्यराव पदत्व पूर्वे शोऽर्वाः इति
चेत । उच्यते । तत्र सुविनिप्रत्याहारग्रहणान बहुवचनस्य । कि मत्रप्रमाणमिति चेत । आर्द्रं चर्मनि

१

सम्याभरण·
४

स्यत्र षष्ठं दासि निङि लोपे तरं तस्य हे राजन्निति संबुद्धौ लोपे तरं तस्य चपदत्वान्नलोपः प्रातिपदिकान्तं स्येति
नलोपप्राप्तौ नङि संबुद्ध्योरिति ङौ संबुद्धौ च नलोपनिषेधः एवं च नमेव। पदिसप्तमी बहुवचनान्तस्यैव पदत्वेस्या
न्नेदानं त्रयरत्वाभावोद्दे नलोपाप्रवृत्तेर्नोतिषेधवैयर्थ्यमेव स्यात्। ननु तथापि प्रथमैकवचनमारभ्य कपः
५ पकारेणाप्रत्याहाराद्राजन्तरत्वाद्धोतरवेत स्यसे ज्ञायामविभक्त्येन मेव पदमिति चेत्। उच्यते। त
रवेतमात्रस्य पदसंज्ञायां प्रयोजनाभावात् सुप्तिङन्तमिति सत्र सुपः पकारेणैव प्रत्याहारो न कपः
पकारेणाय दि च स्यात्तदा तुदादौ सुप्यपिनाविति स्वरविधावपि कपः पकारेणैव स्यात्तथा च सप्तमी
बहुवचनस्यापि सुप्त्वादेव स्वरासिद्धौ तदर्थं ताश्च अपिवक्रमशक्यत्वात्सुबितिपकारोच्चारणावै
यर्थ्यं दुर्वारं स्यादिति तस्य प्रत्याहारार्थताप्येवं वक्तुं पुनक्तत्वात्। किंचैवं स्वादिष्व सर्वना
मस्थान इत्यत्र सुप सर्वनामस्थान इत्येव निर्देशः स्यात् तत्र परिसुप ग्रहणोकपः पकारेणाप्र
त्याहारस्यात्। ननु सुपरात्र लाघवात् सहसंज्ञाश्चं तद्ग्रहणं तु सुपि प्रति इति समाहारस्याविशेषणा राम

शब्दस्वरूपस्यांतर्वर्त्तीति चेत् तर्ह्यर्थस्तेन कं डे कालइति समासांतर्वर्त्तिनी नोन संज्ञा स्यादेव रूपं चै न२
तदाश्रयणीयमन्यथा प्रत्ययग्रहणादेवौ इत्यर्थलाभात्त्वपर्थं स्यात्। तथा च सुपो विभक्तित्वं
त्वाभावादिविभक्तिकमेव पदमिति चेत्। नैवा सुपः पदसंज्ञाया स्वादिष्विति सार्द्धे सात्यदां घोरितिष
त्वनिषेधप्रसंगइति न निर्दिष्टशादेव ज्ञापकात्सुपः संज्ञाभावात्। समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरादिवि
धानमपि ज्ञापकं सुबंतस्य संज्ञानसुपदत्वस्य न चोन ग्रहणावैयर्थ्यं। अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणोतरंतविधिर्नास्तीत्येतज्ज्ञापकत्वया स्याने स्यार्थकत्वात्। तेनतरप्तमपौ घइत्यत्र तरबा
द्यंतस्य घसंज्ञा न भवति। यदि च स्यात्तदा गौरी चासौ ब्राह्मणी तरेत्यत्र तरबंते घसंज्ञके परतो घरू
पेति ह्रस्वत्वगौरीशब्दस्य स्त्रियाः पुंवदित्यनेनेष्टमपि पुंवद्भावं बाधित्वा स्याद् ब्राह्मणीतरेति ह्र
स्वत्वं च न स्यादिति। ननु स्वादिषु सर्वनामस्थाने इत्यत्र समयावबहुवचनाद्यात्मकपः प्रत्ययानां
ग्रहणमस्तु प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणमिति मत्वाप्रमाणाभावात्। न चैवं राजभ्यामित्यादौ प्रसक्ति

२

सम्बुद्धिप्रकरण ५

भागस्य संज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं। विभक्त्यन्तस्यापि तस्य सुप्तिङ् तेपरत्वात् तत्र कार्यविपर्यासेन पदमिति
योगविभागात्पदसंज्ञाया न लोपादिः स्त्रियां स्वेव कृत्ये शाकटायनात् न चैतत्र सप्तमी बहुवचनग्रहणे सर्वना
मस्थाने पदसंज्ञाया अप्राप्तत्वे सर्वनामस्थाने इति प्रतिषेधानर्थक्यमिति तस्मात् तत्र प्रथमैक
वचनग्रहणमिति वाच्यं एतेन यत्तत्र तदैतत्सर्वनामस्थाने लुकि सुवंतमिति प्राप्त पदसंज्ञानिषे
धकत्वेन तस्य सार्थकत्वसंभवादिति चेत् उच्यते। एवं हि सुप्तिङन्तं पदमित्यत्रैव सर्वनामस्था
ने इति ब्रूयात्तस्मात् सर्वनामस्थाने इति प्रतिषेधात्। प्रथमैकवचनादारभ्य वस्त्वादि षित्
त्वाकपः प्रत्यया नो ग्रहणा [illegible] मिति [illegible] स्व पदत्वमिति विभक्त्यप्रयासेनाहे न तर्हि राजे
त्यत्र सुबन्तमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थाने परत्वात् स
र्वनामस्थाने इति प्रतिषेध [illegible] ः न च नङि संबुद्धौ रिति लोपके प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञा
निषेधो नास्तीत्यस्यार्थस्य सत्त्वात् हि तेन नत्रिषेधे न लोपप्राप्तेरभावात् निषेधो सुधैव स्यादि एम

ति वाच्यं । हे चर्मन्निति त्वत्र नपुंसके तु मतान्तु से सर्वनामस्थाने प्रत्ययलक्षणानिषेधात्पदत्वसत्वे
नन ङि सेवु ध्योरिति स्वस्य सार्थकत्वादिति स्यादेवेयध सर्वनामस्थानशतिप्रसत्त्वप्रतिषेधः स्या
त्सर्वनामस्थानेनेति किंतु सर्वनामस्थाना नाहत्स्यामिनदिति पर्युदासोयं तेन सर्वनामस्थानेन
विधिर्नप्रतिषेधो यदि केनचिद्धि हस्तिमात्मिर्भवत्सेवपदत्वमस्ति चरानेनत्र सुवेतमिति प्राप्तित्व नः
सान निवार्यासु स्यप्रतिषेधेपि न दोषः यावता नेतरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति स्यादि विधेन्य
नेतरो हीति माम्नेरेव प्रतिषेधो भविष्यति । वसुपति ङ तमितस्यां त्र वाहिताया ः। न च स्यादि । षि
ति प्राप्तिः पराकालु वेतमिति प्राप्ते वाधिकान्तत्र यथादेवहत्तस्य हे तरिहते पि पुनः प्रादुर्भाव एवंत
न्नाधिकायो स्यादिति । षितिप्राप्तोप्रतिषिद्धायां सर्वस्थान पुनरुदयः स्यादितिवाच्यं । अयथार
विषयपरिहारेणा त्सर्गप्रवृत्तेरिति स्यादिविधितिप्राप्तेस्सर्वनामस्थानशतिप्रतिषेधविषयमप
वृंपसामान्यबाधकतायाश्च समभवात्सुवनामितिपदसंज्ञायाराजे त्यत्र निवारापि तु मशक्यत्वादत

सम्यासरण
६
6

एवद्धह्मवित्सत्रनादिहि चीतिप्रति षेधारम्भात्तद्विषयपूर्वं सवर्णे दीर्घस्याप्रवृत्तस्यहृद्धिप्रसवाधकत्वा
द्वृद्धिप्रवृत्तिरप्रसूहा। अथवा। स्वादिषु सर्वनामस्थाने यचीति सत्त्वं तत्तोभमिति तत्र वपचीत्य
नुवर्त्तनीयमेवेचासर्वनामस्थानइतिनञश्रुतो यचीत्यनेन सम्बन्धं नेतव्यस्तत्रयकारादिस
र्वनामस्थाने नास्तीतियग्रहणमुत्तरार्थेन नाजादौ सर्वनामस्थाने परसंज्ञा विधीयते। नह
लादाविति भवन्ति राजेत्यत्रापि स्वादिषु पदसंज्ञा। ननु स्वादि। घित्यत्राकप्रत्ययाः वि
मर्थ्यग्रहणं तेयावता समर्थाधिकारात्प्रवृत्तोत्पत्तिः प्रवृत्तार्हे वतथावराजत्वं राजतरइत्यादा
वेतर्वान्निमाविभक्त्यानुवृत्ते पदमित्येवसिध्यतीतिचेत्ताभसंज्ञार्थमाकप्रत्यया नोग्रहणा
द्वितिदिकु। तावकीनेवहुव्रीहिपरेप्रवृत्तिभाविते। विचित्रं विराजतेराजनसमासोदाहरणसेवितं
पता सर्यवशातव्रीहिपदमिहभोग्यवस्तुमात्रपरं वहुत्वशब्देन वअनेकत्वं। तेन विविधभो
ग्यवस्तुविस्तारविराजितमित्यर्थः। प्रकृतिमिलो के भावितं। मानेदं सेवितं चित्रेगेहप्राकारा राम

दिषनेकरचनांविते।समासोदात्तसेवितं आसनमासः समंसह आसो येषांते समासास्तेषामहिमाति
शयेनसमभाव्यांराजानुज्ञातोपवेशापेऽदात्तमेऽलेश्वरास्तैः सेवितमित्यर्थः।शास्त्रपक्षेतु बहुव्री
होप्रकृत्यापूर्वपदमित्यनेनसमासोन्तोदात्तस्यबाधनायपूर्वपदप्रकृतिस्वरोविधीयतेतत्र
प्रकृतिभावितंबहुव्रीहिपदंसमासोन्तोदात्तसेवितंभवतीत्याश्चर्यं।ननुबहुव्रीहिपदेसमा
सोन्तोदात्तसेवितमित्येतावतैवाश्चर्यसंभवेप्रकृतिभावितपदं।किमर्थंतस्यबहुव्रीहावपर्यं
भावादितिचेत्।चप्रियोवाप्रियस्यास्तोबहुव्रीहिपदेप्रकृतिभावपञ्जितेसमासोन्तोदात्तस
त्वेनाश्चर्याभावात्।ननुबहुव्रीहिमात्रेविधीयमानःप्रकृतिस्वरःकथमत्रनभवतीतिचे
त्।उच्यते।उदात्तत्वस्यपर्यायेऽहतविधानेनहेतुप्रकृतिभावबाधेयानुज्ञायतेइतिचप्रियादा
वनुदात्तःप्रकृतिस्वरेणभवतीति।पद्येवेकार्याप्रियप्रस्यास्तोतिस्वरितमितिस्वरितेनप्रकृ
तिस्वरेणस्यादितिचेत्।स्वरितेपुदात्तसत्वेनोदात्तावपवस्यस्वरितस्याप्युदात्तग्रहणेनग्रह

सम्याभरण
७
7

रागन्तात्तित्स्ववित्तमितिस्वरितग्रहणाननुवृत्ते र्वा स्वरितस्यापि प्रकृतिभाव प्रकारेणानुज्ञानात्। ननु प्र
प्रकृत्या पूर्वपदमित्यत्र पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थ स्वरितस्योदात्तस्य वाभिधानात् स्वरितोदात्तो वात्
पूर्वी हि प्रकृत्या भवतु उदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। नन्वत्र विका
र प्राप्तोऽप्रकृतिभावो विधेयो विकारश्च समासे स्य स समस्य प्रकृत्येतीतथा चान्तोदात्तप्रकृत्या प्राप्त
स्य शेषनिघातस्यैवायमपवादः स्यात्समासान्तोदात्तस्येति चेन्नाद्युदात्ते। समासस्येव स्या
न्नेन रसमारभ्यमाणात्वान्नेतस्येति न्याये नयेन नाप्राप्ते न्याये न च तस्यैवायमपवादो युक्तो
स्त्वत्र निघातेन निःशेषविघातस्याभाव प्रकारे णान्तोदात्तस्य समासान्तोदात्तस्यैवापवादस्येन विष
ये प्रवृत्तिरारभ्यायत्स्यति। ननु प्रकृति स्वरस्य प्रत्यय स्वरापवादकत्वाभावात्कुपि यादावस्यात्
पि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरे णान्तोदात्त एव भविष्यतीति कथमिदमुदाहरणा
मिति चेन्नाद्युपलक्षणार्थत्वादुदाहरणोपन्यासान्ता समपादहरविन्न उदाहरणे तत्राहि समशब्दः

शरावेषु तद्धितार्थाविस्येतत्प्रयोगं तादिष्वेव पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमित्येवं नियमाय भविष्यति। तथा राज
न्यवाविनो बहुवचनांतान्नो योऽद्वंद्वो धकद्द। सिद्धुवर्तितेनत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्यर्थकं राज
न्यबहुवचनद्वंद्वे धकद्दस्ति। थितस्यविद्वंद्वयत्रैव प्रकृतिस्वरं नान्यत्रेत्येवं नियमाय न विष्यति। एवंच
स्येमानवाचिनि अहरवयववाचिनि रात्रावयवकवाचिनि उत्तरपदे परिप्रातिपप्रचापाः प्रकृति
स्वरा इत्येतद्द्वंद्वकं परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु इत्येतदव्ययीभावे नियमाय भविष्य
ति। न चैवं नैपोनत्पुरुषादिष्वेव सपि नियमः। किं न स्यादिति वाच्यं। इष्टासिध्यनुकूलास्येव निय
मस्याश्रयेणुसु चितत्वात्। न चैवमसति बहुव्रीहिग्रहणे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरस्य समासांतो
दात्तस्याचैकविषयत्वाच्चित्रगुरित्यादौ पर्यायेण प्रसंगस्तथात्पुरुषादिषु तुल्यार्थादी
न्येव प्रकृतिस्वराणां नान्यानीत्येवं नियमाश्रयणात् प्रकृतिस्वराणामेवेत्यनाश्रयणात्तु
ल्यश्वेतः पंचारत्निरित्यादावपि पर्यायप्रसंग इति वाच्यं। द्वौ पादौ यस्य स द्विपादित्यादौ

सम्याभरण
९
१

समासांतो ह्यत्रत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः पर्यायपक्षे होहि त्रिभ्यां पाद् न्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ वित्स्वंतोदा
त्तविकल्पविधेरारंभे गान बहुव्रीहिरंतोदात्तोभवतीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । न यावेच दिष्टु
यः परिमाणाम स्येति पंचद्दिहिहिरित्यादौ परिमाणेमात्रवो लुकितपोः पर्यायपक्षे होहिहि वित
।स्तिशब्द पोत्तरपदयोर्द्विगौ पूर्वपदमन्यतरस्यांप्रकृतिस्वरमितिविकल्पारंभे गानस्तु रु ष्या
होवर्यापाभावस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । नवो ह्यत्र ग्रहणस्य हानुह तोदं पो रुहात्तपोः पर्या
यभावे ज्ञापकाद्भवेपिस्वरितोदात्तपोः पर्यायः कार्यप्रियस्त्वादाव चार्यः स्यादिति वा
च्यं स्वरितेषु दात्तत्वाहितिनिष्प्रत्याख्यातेव बहुव्रीहिग्रहणेनन्बवडु हा तासं ज्ञा विधानात्व
रितेकदेशस्यो दात्तस्यवर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेनग्रहणमितिकथं तद्ध्यपि ज्ञापक
मितियेत् । वर्णत्वावर्णत्वव्याप्तभेदपरित्यागेनोदात्तत्वापत्त्यापकामि त्याशयेनभाष्य कृतात राम
त्प्रत्याख्यानात वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेनग्रहणं नास्तीत्याशयान्न स्वरितसमावेशानिष्टत्वंये

कर्त्तव्यं बहुव्रीहिग्रहणमित्युक्तं वार्त्तिककारेणेति दिक्। संग्रहवार्त्तिकं। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समा
सान्तविधेः सुकृत्। नञ्सुभ्यां निपमार्थत्तपरस्याशितिशास्तनात्। क्षेपो विधिर्नञो सिद्धः पर
स्य नियमो भवेत्। अन्तश्च वा प्रियो सिद्धः सेभवात्यत्कृतो विधेः। बहुव्रीहाहतो सिद्धमिष्टुतश्चा
व धारणात्। द्विपादि। इति वितस्याध्यपर्यायोजप्रकल्पते। उदात्तत्वापकं खेतत्स्वरितेनसमो वि
शेषः। सु सु शोभनं सम्यक् करोतीति सुकृत्। चकारः समासान्तविधेरपवादत्। बहुव्रीहिस्वरं शास्ती
त्यर्थः। अपूर्वोपनिघातस्य कृतो दीर्घो विधिस्वयं। उदात्तास्वरितारामपूर्वानाम पदे कृताः।
हा। अनामाः शत्रस्ते योपृष्टे पञ्च दाता निरतिशयशोभाहिठउराशालिनस्तेसव हिताः स्वः स्व
र्गलोकः इतः शत्रुप्रासोपेतस्तेतथाविधाः कृतनास्य घावताद्दृशा अपिनञ्य समासो भवंतिभव
हृय इस मसर्वास्ते निघातस्यविधि रित्यर्थः। नितरां घातो यस्मिन्निति निघातः संयाम्यः। शास्त्रप
क्षे तु निघातो दात्तस्वरितानाम पदे पु शास्त्रीयमर्थमाश्रित्यापूर्ववत्वमुक्तं। तत्राहि। निर्डं। निरु॰

सम्याभरण
१०
10

इत्यादि विघात विधिनानिर्दुः तस्मातिडं-तात्पर स्पतिघात विधायकेन देवहत्तः पुवतीत्यादाव
नामपदस्यानुदात्तएव विधीयते न पुनरुदात्तानो स्वरितत्वमिति दिक्। निहन्यते नामपदे नि
घातपरिभाषया। किंतु सावर्ज्जितोदात्तानसमानेपि धारया ७ गोपापतीत्यादि कमनामप
दमनुदात्तंपरमेकवर्ज्जमित्यनपातिघातपरिभाषयानिहन्यते इतिप्रसिद्धत्वदाययापि धा
रयायमनामान्नोपरिपेधिनांपदमनामपदं निहन्यते इत्यपि वक्ष्यामि हन्यतः साम्यमापतितावि
तस्यातिघातपरिभाषाश्री रामरामेऽनवासिधानसमानचेहितुः र्ज्जितोदात्ते ति एकवर्ज्जमिति
वचनात वर्ज्जितानुदात्ता यया साव र्ज्जितोदात्तातवास्मिधारयात्वनामपदे निहन्यमाने शत्रवो
पदस्थाः शौभीतिशयशालिनस्तेन वर्ज्यन्त इति प्रवैधर्म्यादित्यर्थः। नन्वेकवर्ज्जमित्यस्मा
मान्मोक्तेरुदात्तवर्ज्जनं कथं लभ्यामिति चेत्। अनुदात्तं सर्वमपादादा नात्तादिरोधिनो रुदात्तस्व
रितयोरेवएकशब्देन ग्रहणात्। तथापि कोवर्ज्जनीयइति सेशयेपरत्वेन सवस्थायाकां राम

ध्यं इत्यादौ परत्वात् धातुस्वर एव स्यादित्यतो पि प्रत्ययस्वर आद्युदात्तश्च धातोरंतउदात्त इति
लक्षणाद् वेः स्याः यरि भाष्या पाड पस्थ्या त्वाप को नु हातवे वर्ज्यः को न वर्ज्य इति विप्रतिषेधोप
पत्तेर्यदि च परशब्दस्येष्टवाचित्वात् सर्वप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरस्तर्हि गोपायतीत्यादौ च विप्र
त्ययाद्युदात्तत्वं प्रकृति स्वरं बाधित्वा प्रतिषेधात् स्यादिति तत्रातो दा चाक्षि स्यर्थे मा पाहीनां वि
त्वमेव करणीयं स्यादिति चेत् उच्यते। एक वर्ज्जमिति सूत्र परनित्यांतरंगापवादैः स्वरैः सति
शिष्टेन च स्वरेणाप्यव स्थायात्राश्रयणात् तत्र योहि यास्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको
भवतीति सति। शिष्टेन प्रत्ययस्वरेण कर्त्तव्यमित्याशे प्रकृतिस्वरस्य बाधनात् सति शिष्टस्वर
वर्ज्जमनस्तु दन्तं भवति गोपायतीत्यादौ च धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरोपघातितत्वात् प्रत्य
यांतस्य धातुसंज्ञायां तस्मिन् प्रत्ययस्वरे सति शिष्टो धातुस्वर एव तद्बाधको भवतीति। किं
चित्करणे न प्रत्याख्यातमत एव काम्यच। चित्करणं क्रियते सति। शिष्टस्वरबलीयस्त्वे वो

च्यते कोऽत्र विशेष इति चेत्। अनेकप्रत्ययपार्थमनेकसमासार्थं च सतिशिष्टे स्वरबलीयस्त्वस्या
वश्यंवक्तव्यत्वात्। तथाहि। औपगवत्वमित्यत्राणस्त्वस्य चाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्र कृपोगलक्षणा
मिति प्रतिषेधेन व्यवस्था दुर्लभेति सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमवश्यं। राजपुरुषपुत्रपुरुष इत्य
नेकसमासे समासान्तोदात्तत्वमप्येकयोगलक्षणमिति सतिशिष्टेनैव व्यवस्था नन्वेवं चिनुत इ
त्यत्र सार्वधातुके परतो विकरणविधानात् सतिशिष्टो विकरणस्वरं बाधेतेति चेत्। न। तास्य
नुदात्तेङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्। ङिदोरिति तासेः परस्य लसार्वधातुकस्या
नुदात्तं वचनं ज्ञापयति सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इति यदि बा
धेत तदा तासेर्विकरणस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वे तत् स्यादिति तद्वचनमनर्थकं स्यात्।
न च लावस्थायां तासे कृते सार्वधातुकोत्पत्तेर्न ज्ञापकमिदं सार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्ट
स्य प्रसंगे तन्नबाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्येति वाच्यं। लकारमात्रापेक्षत्वेनोत्तरं गत्वा राम

स्वरत्वाद्बलादेशानामेवमाकृप्रवृत्तेः ॥ ननु विप्रतिषेधेऽयं कार्यमित्यत्र लक्षणयोरेव विप्र
तिषेध उक्तः । तत्र कैकलक्षणाविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे चिनुत इत्यादौ परत्वाच्छ
विषयत्वात्परं कार्यं सार्वधातुकस्वर एव स्यादिति किमुक्तं ज्ञापकेनेति चेत् । गोपायतीत्यादौ
ह्यतेप्रत्ययस्वरे आयान्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरप्रसंगात् अस्याद्युदात्तधातुस्वरयोर्युगपत्प्रसंगा
भावेन शब्दपरविप्रतिषेधस्याप्यप्रवृत्तिमशक्यत्वात् । अस्त्वेतदेवं तथापि कथं परिभाषात्व
मस्याः प्रत्युत शक्यते यावता स्वतन्त्रो विधिर्वा नियमो वाधिकारो वा किं न भवेदिति चेत् । पारिषे
षल्यमयत्वात्परे भाषायां तस्यात्तथाहि । यद्ययं विधिरङ्गीक्रियेत तदानुदात्तस्यापत्त्र नप्राप्तस्त्व दिषु
प्रकृमिदेवानां तथा च पत्रोदात्तस्वरितयोर्लक्षणान्तरेणानविधानेऽनत्रप्राप्तः पूर्वानुदात्त इति ते
भुविधेरसंभवाद्यत्र स्वरितउदात्तो वाप्राप्तस्तत्रास्य तावप्राप्तिसत्त्वेन विधिसंभवस्तथा वैकाभि
स्वरे वर्त्तमानानामवानुदात्तस्वरितत्वप्रसंगेनुदात्तानी भवन्ति एकमेवमपहायेति विप्रतिषेधे स्यात्तत

६

सम्याभरण

१३

१८

श्लौपगवत्वमित्यादावाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः कस्मिन्विधीयमानमनुदात्तत्वं कस्य स्थाने स्यात् तिशिष्टेनापि अवस्थापा
श्रशक्यत्वात् । उदात्तस्वरिशिष्टमनुदात्तमेवेति । अत्र पक्षेपि धातुस्वरानन्तरो गोदात्तस्वरविधिसंगुव
स्यविषमइतिपत्रोदात्तादिविधिनो । सितत्रास्वरकस्योचारणासंभवादनिपप्रसंगस्ताद्विषयमिदं
स्यात् । एकवर्जमितस्य स्वनुपस्यपस्योदात्तरितिविधः समवर्जमितइत्यर्थस्तथाच पदमेकवर्जमितस्य
भयमपिअर्थस्यात्सामान्येनचोनुदात्तानांवस्केकेपिप्रत्ययाद्युदात्तादिकेवाधकेस्यादेवतथा
वपदमेकवर्जमितिवचनान्नतियमेनिष्टप्रयोगोपितथाहि । चत्वारइत्यत्रचवेसरमितिचतुः शद
आद्युदात्त आमुदात्तइतिविरोधाभावादुदात्तत्वप्रसंगस्तथा आमलकीजङ्घ्यत्र ङीषः प्रत्या
द्युदात्तत्वं गतिकारकोपपदात्कृदिति शब्दउदात्तः दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजइतिपूर्वपदाद्युदा
त्तत्वं । अत्रापि सर्वं वकृवतिल्लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावदुदात्तवत्पृष्टपंगुगयत्स्या
। छिष्टस्यचानुदात्तमिति विप्रतिषेधः स्वरेषुनसिध्येत् । नचकृत्स्वरेनाप्रास आरभ्यमाणो दीर्घकाश राम

गुणश्चाप्यवरं न इत्याद्युदात्तवाधकमिति कथं हान्स्वरः। कथं वाद्युदात्तत्वमपि स्यात् पावतोत्यात्पूर्ववत् च
इत्यनेनोपसर्जनइत्यादेः सावकाशेन कृदीत्त इत्यादेः सावकाशेन तन्मरत्वाद्वाधनीयमिति कथमुदात्त
वतुष्टपप्रसंगइति वाच्यं विरोधाभावेन समावेशप्रसंगात् तत्परिहृत्य नरयमधिकारो विज्ञायते तत्तुदात्त
नोरेवांक्येरेव वाक्यत्वे सतियस्यस्वरो विधीयते तद् मस्येषामनुदात्तत्वस्यादिति नियोगयोर्गयोरेक
त्रोपास्थितयो स्थाने कोवर्त्मनी पानुदात्ते त्वेको नवर्जनीय इति विरोधे परयविविप्रतिषेधोपपत्ति
स्तथाप्याद्युदात्तत्वसमानोदार शायितवोदात्तइस्यादिसूत्रदेशान्तरगतेषु योगेषु स्यापस्थाना भावा
द्वेवनियातोऽयुद्यमः एकवर्जमिति च वक्ष्यमाणस्य नुदात्तं पदमिति नावर्तते वाधिकरेणानिर्वाहित्तत्वेन स्व
रागांतुविधानसामर्थ्यादेववर्जनसिद्धेः अथ तवोनयुगपद्विधानेन गतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
वप्रसंगयां तस्यवांतोदात्तत्वेयुगपद्विधीयते तत्र विनापि युगपद् ग्रहणं विरोधोभावात् सिद्धेयोगपद्येयु
गपद्ग्रहणं अन्यत्र योगपद्याभावसापनायमविष्यति ज्ञापकेन योगपद्ये निरासस्य धर्मापस्र

सम्याभरण
३३
4 13

संगोपितमेव विध्यतिरिक्तो विभाषेति ज्ञापकात्तथापरानित्यत्वादिभिर्बाधकस्यासुलभेतिपोगन्धावापंप
द्नितारभ्येततदा ज्ञापकानुसरणाहोरवस्यादस्यष्टा संदिग्धावाप्रतिपत्तिरित्यारंभणीयोपंयोस्तत्रप
क्षांतरासंभवात्। परिभाषात्वमेव वक्ताव्यं स्वर विधिलिंगाच्चेपंपरिभाषाउदात्तस्वरितविधिभिरेकवा
क्यतामापन्ना पानपीशेषनिघातः क्रिपतेएकवर्जमितिवानुदात्तवर्ज्जनेव्यर्थमितितत्कििरोधिउदा
त्तः स्वरितोवायपरिसंख्येपइतिज्ञेपंअत्र पदमिस्येकववनात्तो पदिस्यात्तदाप्रत्यासत्त्येकशब्देना
पिपदमेववाच्यं स्यादेवंववाकेपदाम्यनुदात्तानिभवेत्यपहायैकमित्यर्थः। स्यादनुदात्तपदमिति
सामानाधिकरण्यं बहुलोप्यत्ताधर्मोनुरक्तोतपावभासनिमित्तेकेसंभवति किंत्ववचपक्षेनिपाम
काभावात्सर्वैषामेव यदानोपपीपेणावर्त्तनमापद्यतेतिव्याक्तो निर्देशः पदमित्येकत्वंवविवक्षि
तेइत्सवश्यमेगीकार्यमनुदात्तः शब्दस्यान्तविशेषपरिभाषिकइत्येवशब्देनापिसन्निधानादनेवधे राम
तोव्यस्तत्राज्ञालमुदापवादिनः पदशब्दस्याप्यात्रेवा विनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्येत्व

पवावपविनोरमेदोपवारादितिमेतत्वेपदग्रहणात्तुहेवदत्तस्मा ममप्यानत्रुरुको त्याद्दौवाक्येप्रति
पदं द्यथगेव स्वरो भवति। तथाहि द्विवदत्तशब्द आमंत्रितस्वरेणाद्युदात्तः। गामे देअप्रत्यय स्वरः। श्रो
तो मशसोरित्यात्वमेकादेशः। एकादेश उदात्तेनोदात्तः। नियोऽश्वा द्युदात्ता उपसर्गोऽभिवर्जमित्या नार
द्युदात्तत्वेव ज्ञितेत्वादमे। क्षिवित्यनेन नान्तोदात्तत्वे पि क्षितिप्रातिपदिकस्य संतो। आउ पसर्गस्व
रेणाद्युदात्तः। अजेह्योऽइति उ-ति उ इति निपातः। कुक्रोशदप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। आपावि
भन्यावे कादेश उदात्तेनोदात्तः। ननु। पदग्रहणां इहवाक्य व्यावर्त्तते। के प ते तर्हि समस्येव प
दसंज्ञा पांति धातस्तथा वकुवत्सा विकारः कोवकुमित्यत्रा नुदात्तादेः प्च्चेत्य जनन प्राप्नोतिग्रामा
दि त्वेदाम् तेन कुवलशव्देन कृते रिमाणार्थे नयद्दा धिकारो निवर्त्तते। यस्म पद स्तेत्तामविध्याति
तत्रामनुदात्तत्वमिति गोरां पदं ग्रहातदस्ति नोक्तदोषः। तापूर्वकं वात्र गर्भिणीशब्दस्यानि स्ताहि
युपाठः स्वाहि ग्रामाहित्वेनाद्युदात्तो गर्भशब्दान्मत्वर्थे पाद् तिङ। एवेनिप्रत्यय स्योदात्तविधिसम

कालमास्मिन्ननुदात्ते सत्यनुदात्ता ह्लादेरित्यजि प्राप्तेन तद्बाधनार्थं यं दिचपरसंज्ञोत्तरकाले शेष
निघातः स्यान्न स्यान्नहापरसंज्ञातत्पूर्वमाकदान्नस्पन स्यात्रः पास्यभावात्तद्बाधनार्थमत्र पाठ
इति परव्यपदेशाभावात् शेषनिघातस्तापकः। ननु माकारि वाक्यनिहत्यर्थे परग्रहणं यावता नोदात्तस्व
रितविधिरेवीभूयशेषनिघातः क्रियतेन यावच्च धातोरेतदुदात्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तं भवती
त्यनेन तेनैव विहितानामेवानुदात्तत्वं स्यान्नाहूराख्यितानामिति वाक्येकृतः प्रसंगइति चेत् सत्यं अत्र
सतिपरग्रहणे धातोरेतदुदात्तः परिशिष्टं चानुदात्तमित्युक्तो धातोरेवयत्परिशिष्टं तदनुदात्तमिति
प्रतीयेत तन्न यथा कदान्न च्छेत्याद्यावपि ततः च धातुप्रत्यययोः स्वरपार्थक्यप्रसक्ते तत्सेकपदे
भविष्यतो सर्वेषामेवानुदात्तो यथा स्यादिति कर्त्तव्यं परग्रहणं। नन्वेवमप्युदात्तस्वरितविधि
रेकीभूतमेतद्वाहेतियम रूपेणाप्रवर्त्तेतेन तदा विहितस्वरविशेषराहितेष्वेव प्रवर्त्तेत यदि चावि राम
धिरूपेणाविहितस्वरेष्वेव स्यादिति निविनाऽउच्यते। यद्येकस्मिन्मदेतमत्तानामनुदात्तत्वमुक्तमप

घतेतथाप्यविधिरूपेणानियमरूपेण वा महत्त्विमं विषयमितितन्नैवम येकवर्जितमितिनकर्त्तव्यं स्व
रितोह्यनयोर्विशेषविहितयो र्बाधनेतद्विधानमर्थकं स्यादितिचेत्। सत्सेस्याने ओधिकारे वतव्य
कर्त्तव्यमेवापरिभाषात्वेवमहत्त्विविषयज्ञापनार्थंतत्कर्त्तव्यमेवेत्येकवर्जमितिवचनादेवपरिभा
षात्वनिर्णयात स्थाने आधिकारपक्षेपोह्रस्वक्रमेवेत्यलेविस्तरेण। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं
जे दीर्घान्तेसर्वपदे काशतुषभ्राष्ट्रवटइत्येतानिवजे उत्तरपदेह्रस्वान्तानिभवंति। कुथेजः गर्भ्र
मात्सर्ववहूवः। जेतुउत्तरपदेवहूवः। पूर्वपदस्थान्तानांसर्वमुदात्तंभवति उपसर्जनः अनुतमेतत्र
पतेनिघातविधिविज्ञप्त्यपानिहितं। उञ्छेः पदेरिष्टागाभवति तद्धन्तुजापतेनाचैः ८ पराङ्मु
खोमशस्थादपूर्वमनर्हंतव्याइत्यादिर्यः संयामविधिस्तंजानातीति घातविधिविज्ञस्तत्तं
कुत्सौ विघातविधिविजेति स्मार्षि प्रापमुपात्तमूल्यथाद्विपुपदस्थानामशस्त्रादिनोनिहता
नामस्वेः गीतिनाक्ष्मीतीति तदेशेवाधितमेवाचेः परेरिष्ट्रयामितिवचनस्यात्। अप्यनुना

पतेनीचैरिति अभियास्यमानं मित्रापरं भोजेन तं भवतीति भावः शास्त्रपक्षे तत्पक्षे निहन्यते
तन्नीचैरस्तु हन्त इति कृत्वा नीचैर्भवति नोच्चैरमस्तु उच्चैः उदात्तः स्यात्तच्चैर्भवति ननु नीचैरित्यनुत
त्वे विपर्यादिति हि वृ। वशीकृतानेकपदोपयात्तोदात्ताधिकृतिः अहमामंत्रितविधिः समा
नभवतान्य ९ वशीकृतानि अनेकेषां पदानि पदेषु नोपदानि पेनसतथा तादृशो पदापि भवतिन
थापिन भवतासमस्तत्वहेतुगर्भं विशेषणं। उपात्तोदात्ताधिकृतिरिति। आमंत्रितस्य आमंत्रि
तपदस्य पदात्परस्य अपादादौ स्थितस्य सर्वस्यानुदात्तो भवतीत्याष्टमिक आमंत्रितविधिः
स च पचसि यज्ञदत्त इत्यादावामंत्रितस्येति प्रासंगिकमाष्टमिकं त्वधिकार्वं तद्दान्तोविर
धातीत्युपात्तो उदात्तस्याधिकृतिर्येन स तथा तादृशो भवतीमवास्तु पात्ता अंगीकृता उदा
त्ता नास्तु रूपाणाधिकृतिर्येन स तथा तादृशो न भवति। सत्तुरुपसत्त्वात् एकानि नरत्वा
दितिपुंकामस्यानुपमित्युपर्यःगताहितार्थसमाहारः ख्यातः समुद्ध्याविदन्विनः। तथापि न तावपाणु राम

सः संख्यातार्थप्रत्ययो द्विगुः १० यद्यपि त्वमपि तेभ्योऽर्थिभ्यो हितो हितकारी योऽर्थः समाहारो द्विगा
समन्हस्तेन ख्योतः संख्यावाप्संडितः कद्विरित्यभिधानात्संख्यावद्भिः पंडितैरन्वितश्च द्विगुस
मासोऽपि तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्यनेन तद्धितार्थसमाहारे च ख्यातः शास्त्रे प्रसिद्धः
संख्यापूर्वो द्विगुः इति वचनात् संख्यावता संख्याशब्देनान्वितश्च तथापि संपञ्च पूलाः पञ्च
कपालः इत्यादौ संख्यातः संख्याविशेषितोऽयः पूलादिरर्थस्तमर्थं कस्त्वं पुनरसंख्यातमर्थ
मर्थिभ्यः समर्पयसीति न त्वया तुल्यो द्विगुसमासः इत्यर्थः । नन्विदमयुक्तमसंख्यो पावक्त्रा समाह
तः एलाद्याभिधायी समासः कदापि भवति भवति यदा समाहारशब्दः कर्मसाधनः । कर्मसाधन
तायां तत्स्याद्युर्लभा । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति संज्ञाग्रहणादेतत्कर्म सिद्धं ज्ञो भावान्तः सं
ज्ञाग्रहणात्स्य प्रत्याख्यानाद्बाधातः उपपादने पित्रादिप्रयोगे पञ्चकुमारि दशकुमारीत्यादौ
पंचकुमार्यः समाहृता इति कुमार्यर्थस्य संख्या धान्या तद्धितार्थोत्तरपदे इति समासशास्त्रे प्रथमानि

हिं द्वित्वाभावात्पंचकुमार्यः समाहृताः पंचकुमारीभिः समाहृताभिरित्येवं विग्रहे नियतविभक्ति
कत्वाभावात्स्त्रोपसर्जनसंज्ञाभावे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वो न स्यात्। परिवाद्ब्रह्रस्वो नपुं
सके प्रातिपदिकस्येति सिद्ध इत्यभिधीयते तेन हिं पंचखट्वीत्यत्र वाटाबंतत्वस्य स्त्रीत्वमिति स्त्री
त्वपक्षे द्विगोरित्यनेन ङीप्। सिद्ध एकेन खट्वापक्षे त्वनेन विधेयमिति भाव साधनस्य समाहा
रत्वे त्वेकोंगीकार्यस्तत्र ह्रस्वत्वे च पंचकुमारीणां पंचखट्वानां वा समाहार इति विग्रहे नियतवि
भक्तिकत्वात्सिद्धं न च भिन्नदेशकालसमीपीकरणस्य समाहारस्य यथासंगरीसाहाव संभव इ
तिवाच्यः। एवं समग्रह्वाशोभने त्येवेकस्यां। कृपाणां गुणो वा समन्वयात्। ध्यासमीपकरणस्य समा
हारस्य तत्रापि संभवात् तनन्वेवं समाहारान पन्नो ह्रस्वतायां पंचमली माहोऽद्दत्याननपनं न प्राप्नोतीति
चेत्। अत्र समानयन्नोह्रस्वतापाना तरापकत्वायाघ्रस्य वटु अस्मान पन्नसंभवात्। किंच समाहृतानां
बहूनामर्थानां कर्मसाधनतापक्षे समासवाच्यत्वात् द्विगोरेकवचननियमेकवद्भावो वक्ष्यमाणविधेयो भा राम

वसाधनेतुसमाहारस्यैकस्यवाच्यत्वात्तदनारंभइतिलाघवं। नवसमन्नतुंसकमित्यत्रसइतितच्छब्दे
नपरस्यैवद्भाववस्तस्यपरामर्शएकवद्भावाभावेचद्विगुमात्रस्यनपुंसकत्वप्रसंगेपंचकपालइत्या
हावपिस्यादितिवाच्यं। एकार्थस्यैकार्थेप्रयोजनाभावाद्दिगुरेकवचनमित्यत्रैवसमाहारविव
क्षापारावसनपुंसकमित्यत्रानुकर्तृशब्दत्वात्। तथाचभावसाधनस्यसमाहारशब्दस्यावश्या
श्रयणात्वात्तत्रवसमाहारस्यैकत्वात्संख्यातार्थाभिधायित्वाद्विगोरितिसमस्तंपंचकुमारीणां
समाहारः पंचकुमारी+स्यवा स+पालेषुसंस्कृतइत्यत्रेवसंख्याविशिष्टार्थस्यसमाहारादिविशि
ष्टतयासमासात्वनीतेस्तथाभिधानात्। नहिप्राधान्येनाभिहितत्वेतस्यविशेषणस्यात्राप्ये
पेनाप्यनुपालंभः स्यात्। ननुतद्धितार्थेसमाससंज्ञायांपंचकपालइत्यत्र तद्धितार्थस्यसमासेनो
क्तत्वात्तद्धितोत्पत्तिरेवनस्यात्। पाङ्चितद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेत्यत्रप्रयोजनवचनार्थशब्द
स्ताद्धितस्य्यासार्वद्व्यैतिसमासः। तत्रयथाधनार्थंघटामहइत्यत्रयथाधनेनोभवेदित्यर्थस्तथात्र

द्वितीयया स्मादिति समाससंज्ञेत्यर्थः। समाससंज्ञायां च प्रातिपदिकत्वेन द्वितो भवतीति संज्ञाया
स्त्वर्थकत्वमपि युक्तमित्युच्येत। नन्वेवं यथा स्वर एव कर्तव्ये विधीयमानः प्रयोगवद्भावः सुपेसिंचन्
वर्मनुमन्ति स्मादौ वत्वगत्वयोर्न भवतीति यावन्द्वितो त्पत्तये विधीयमाने पं समाससंज्ञाविषया
तरेन स्यात्। एवं द्विगोर्लुगनपत्य इत्यादिकार्येषु वचनसामर्थ्याद्भवं तस्य पिपं चारलयः प्रमाराम
स्येति पंचारत्निसिस्वच्चमाच च स्याद्विगोर्त्तमा येज्ञातापीतकासकपालभगालश। एवे सुद्विगा
वितिसामाहारद्विगोस्याव काशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे विधीयमाने द्विगुसंज्ञा न स्यात्तद्भावा
च्च स्वराभावप्रसंगः नन्तुतद्धितार्थ इति तत्पुरुषसंज्ञा न द्विगोत्पत्तये विधीयमानामानाम वि
षयो नतरेभ्रूतपरं तु। द्विगुसंज्ञापास्वरवि धावप्रहृत्तो वोहेतु रितिचेन्ना संख्या पूर्वो द्विगुरिति
चानंतरस्य तद्धितार्थ इति तत्पुरुषस्यैव। द्विगुसंज्ञाविधानात्तत्पुरुषसंज्ञाया अप्रवृत्तौ तद
प्रवृत्तेः पच्चप्रत्ययोत्तरपदयो श्चेति काशक्ल सूचेतरापि प्रत्ययेड न्तरयदेच परे समासविधा राम

नाद्न्योन्याश्रयप्रसंगात् संगतो न तथा हि। पंचसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिक
त्वात्तत्पेन भाव्यो ऽप्रत्यये च परतस्तत्पुरुषसंज्ञापूर्वको द्विगुरित्येवमुत्तरपदपरत्वाश्रयेऽप्य
न्योन्याश्रयस्तथा हि पंच गवो धनमस्येत्यत्र सुपेति संख्यापाविवक्षितत्वात्त्रयाणां बहुव्री
हेर्विधानं ऽशक्यत्वात्। पूर्वं पदद्वयस्य तत्पुरुषस्तस्तत्पुरुषस्य धनपदेन बहुव्रीहिः बहुव्रीहिरगा
च धनपदस्योत्तरपदत्वे संयाघता स्मिन्परतस्तत्पुरुषः कार्य इति। अथ अनेकमन्यपदार्थे इति
त्रयाणां बहुव्रीहिरनेकग्रहणात्तथापीतरेतरा ऽप्रसव पाव तासमस नं समासस्य स्मन्यपदार्थसं
ज्ञा समासस्य संज्ञे पः स्वार्थे सिसमान्योक्तीयते पदद्विपूर्वबहुव्रीहिः स्यात्त्रयाणां कार्थीभावात्स
ह्रेयेसाति संक्षेयो तत्रायोगात्तत्पुरुषे सत्येव पुनर्धनपदेन बहुव्रीहिरगाराकार्थीभावः सति च
तस्मिन्नुत्तरपदे परे तत्पुरुष इति। न चाचकथं तद्धितार्थ इति लक्षणात्समासे गतिरिति। उच्यते। एक
स्या पि समस्य विवक्षयभेदे नष्टे शत्तद्धितार्थ इति विषय समस्या त्रयाणामनुत्पन्नतद्धितेतरस्थे

विवक्षितेति समासस्त्वहो षस्तत्रयथापि तद्धितार्थे विषयस्तद्धितविषय एवेति तद्धितरूपो
त्तो यथानुत्पन्ने तद्धिते समाससिद्धिः स्यात्तथाप्यर्थग्रहणे विस्पष्टार्थं परसमीपस्थार्थं च।
तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव स्यादिति तत्राश्रयपक्षेऽपि द्विगोर्लुगनपत्य इति ज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिप्रकाशके स्त ल
क्षणामपि विषयसप्तम्यामदुष्टमेव नत्वेतत्थापि समूहस्य तद्धितार्थत्वात्समाहारे समाहारयोऽस्य
त्स्येव यथा पञ्चत्वात्समाहारग्रहणमनर्थकं तद्धितार्थस्येवासिद्धेः। नन्वेवं तद्धितोत्पत्तेः पंचपू
लीत्यादावपि कार्यं इति चेन्न। अतस्तद्धितो द्विगोरिति लुग्भवति। न चैवमपि परिमाणाविस्ताचि
तकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकीति ङीप्प्रतिषेधः पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वेत्यादावपरिमाणां
तत्वाद्यथा तद्धितलुकोऽप्राप्तेरिति तथापि पंचपूली इत्यादावपि प्रसज्येत दयं च गवेत्यश्य गवमित्या
द्विगोस्तद्धितलुकीति दन्तभावप्रसंगश्चेति शंक्यं। अपरिमाणेत्यत्र न तद्धितलुकीति परि हा
रस्य समाहारद्विग्रहणे कर्तव्यं तच्चापरिमाणाविस्ताचितकंबल्येभ्यः समाहारस्यावेति द्विगोरि एव

ति द्विगुसंज्ञकात्समासः प्राप्तोऽपि नियम्यते तेन पंचानामश्वानां समाहारः पंचाश्वी पंचपू
ली त्याहोऽन्यस्य समाहारद्विगोः सिध्यति तद्धितार्थे तु पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वे सत्यत्र न भवति ता त
था च गोरतद्धितलुकीत्यत्रापि द्विगोः समाहार इत्येव वक्तव्येन गोशब्दांतरस्य तत्पुरुषा विशे
षाद् द्विगोस्तु समाहार एवेति नियमात्पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुः पंचगुस्त्वत्र भवति । पंचग
वमित्यत्र भवतीति किमर्थं समाहारग्रहणमिति चेत् समासेन समाहारस्याभिधाने प्रयास्य
न्न तद्धितेन मा भूदिति समासेन समाहारेऽभिहिते तत्कार्यत्वात्तद्धितो नोत्पद्यत इति ह्येवं न
तु सति सूत्रे सर्वमिदं सूत्रमेव तु पि मर्थविशेषणं समासेनासिद्धेरिति चेत् । द्विकुसंख्ये संज्ञा
याः मेवेति नियमात्सौर्वशालरत्ना द्वावभ्यासत्याय्यं । विधिस्त्वत्र पूर्वशाला प्रियइत्यादौ स
वौ शालाप्रियायस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ सति प्रियशब्दउत्तरपदतः पूर्वशालादयोरेवानंतर
त्पुरुषे सति शालाशब्दांतोदात्तो भवति । बहुव्रीहौ तु सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्

समासप्रकरण ३८

श्राघच्छतः स्यातां। द्वंद्वे तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं महाविभाषाधिका
राद्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वरक्ष्यमिति निर्धनं तेन वाक्दृषदप्रियः वाक्त्वचप्रियस्यादौ
जातिरप्राणिनामिति वाक्दृषदं प्रिये यस्येति वाक्यं द्वंद्वे सति द्वंद्वाच्चुदषहांतादिति स
मासांतो नित्यमेव भवति। तथा च पंचगवप्रियः पंचानां गवां नरः तत्पुरुषत्वान्नित्यं धनो गो
रतद्धितलुकीति टजपि नित्यमेव भवतीति दिक्। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति दिक्सं
ख्ये समानाधिकरणेनानुवर्त्तते न तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च दिक्संख्ये समानाधिकर
णेन सुपा सह समस्येते स तत्पुरुषश्च समासः। तद्धितार्थे पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः दि
क्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः। उत्तरपदे पूर्वशालाप्रियः समाहारे तु दिक्शब्दस्य प्रयोगाभावः
तद्धितार्थे संख्या पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुग
नपत्य इति लुक्। उत्तरपदे च पंच गावो धनमस्येति पंचगवधनः सर्वयोरेवानयोस्तत्पुरुषे गोरतद्धि

राम

शिखाख्यमप्यशिखायंताहृगप्यन्वयान्वितं। विस्मापयतिनो कोस्कारस्तानंदा ...नव ॥११॥ वैपुष्टमित्यस्याने
नशब्देन वा अन्वास्ति वा अंशिरिं तवाक्यं हस्तमिति यत्नस्मयां तशब्द्वा ख्यात्वाहृशिखाख्यमशिरं तवाक्यं
तवदानें कान्तकान्तना विस्मापयति किंतु सर्वेषामपि विस्मयं नितस्मन च्छंवस्तु कर्मकत्वात्तन्नयतीत्यर्थः
अत्र शिरस्त स्तुष्टशब्द्वा व्यस्तुष्टेप्रभाजेत्ट्रीयते तत वैपुष्टमिति निस्पहानमुक्तं तशाहरहर्विधीयमाने
कदाचिद्नाद्रः स्यादितिशंकां वापितुमशिखाख्यमितुक्तं तथा वहस्तशब्दवाच्यत्वे हस्मेनदीपतः
तिहस्तमिस्यादरातिशयो नित्सेपिदानस्तुक्तं भवति। ताहृगप्यन्वयान्वितमित्यत्रापिशब्दः समुच्चये।
ताहृक्शिखाख्यन्वयान्वितमन्वयेन यथाकथाचशब्दे नैर्ष्ययसमुदायेन यथाकथाचद्दीयतस्त्वेवम
न्वितमपितवदानें विस्मापयतीत्यन्वयस्तत्र। शिखाख्यमन्वयान्वितमितु न्यायागप्रस्तयोतत्वाशि
रंतेन यथाकथाचशब्दे नोक्तमितुक्तं भवति। एवं चाव्ययसमुदायस्यय यथाकथाचशब्दस्यानाह
रह त्वित्वाद्यायथाकथाचमित्यनाहरालिंगितमपितवदानं विस्मयायतहर्षाहरक्तंतथास्यादित्स

त्रकिंव क्रमभिति भावः। पेच मप्रथमे सुह्यादिभ्योरण सप्तमीसमर्थेभ्यो सुह्यादिभ्यो हीयते कार्यमि
त्येतयोरर्थयोरण प्रत्ययो भवतीत्यनेन। णोस निसुह्म भात्त काले हीयतेत्त हैसुह्ममिति भवतित्ते नय
थाकथाच हस्ताभ्यां णायत्तो हीयते कार्यमितिव र्त्तते त्तेनेतित्त तीया समर्था भ्यां यथा वहस्तशब्दाभ्यां
यथा संख्यं णायत्तौ प्रत्ययो भवतः न हीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबंधः। यथासंख्ये
नेष्यते हस्त शब्दस्य पूर्वा वि पाताकरणात। यथा कथाच शब्दोव्ययसमुदायो नाद्रेव त्ततिा त्तो
यार्थमात्रं चात्र संभव ति ल त्तीयै वेति द्विका। रमागमः कुत्र चिद्देव देव कदा चनस्यादुव सामहर्षेः।
कृपातेरणां वित्याह शाते मसर्वतो इति सुमुद्रेति विभ्त्रं १२ भ्र स्तोरोपधयो रमन्यतरस्यामिति मह
र्षेः पाणिनेर्व वनात्कुत्र चिद्देवेति भ्रस्ताव व कदाचनेति विकल्पेन रमागमो भवति तव तुद्दश
रमागमः सर्वतः सर्वास्मिन्नपिनि त्समुद्रेतिनपाहिक इति चित्र रमायाल स्मा आगमोरमा
गम इति श्लेषः। ननु भ्र स्तोरोपधयोरितिरमागमो यद्दि रो पधयोः स्थाने भवेत्त्र्हाभवेत्तमि राम

त्वमनर्थकं यदि चेत्। मित्वाद्ध्रस्वः परो रोपधयोस्तर्हि नस्यान्निवृत्तिरिति चेत्। उच्यते। रोपधयोरिति
स्थाने षष्ठी स्थानं च प्रसंगस्तथा च रोपधयोः प्रसंगे रप्रयुज्यत इत्युक्ते षष्ठीनिर्देशसामर्थ्याद्रोपध
योः प्रयोगे न स्यादेव रमागस्तु मित्करणसामर्थ्याद्ध्रस्वः पर एव भवतीति न कदाचिदनुपपत्तिरि
ति दिक्॥ विलसद्द्विसहस्रप्रकृतिर्वा गणि[illegible]रिवते। न तथापि शतनिषेधश्चित्रे कृञ्चापि
वीप्सते वा वि १२ विलसती द्विर्यत्र सहस्रे तादृक् सहस्रं प्रकृतिर्यस्य वाचस्तादृशी वा कृत्सहस्र
द्वयं सहस्रत्रये हेलीत्येवमाकारा यस्य प्रशस्तिस्तथापि शतनिषेधः कृञ्चापि न वा चिवीप्सते। उक्तस
गतः शतेहायय[illegible]शिष्टेभ्यस्तु सहस्राधिकमिति भावः। पाणिनेरपि वा कृत्शतमानविंशतिकस
हस्रवत्सनाहषीत्येवंरूपा विलसद्द्विसप्रकृतिरास्ते न वापि सहस्रद्वये त्रये हेलीत्येवंरूपा तादृ
शी वाग्गीर्निर्वाचः साम्येऽपि पाणिनेः शतात्कठन्मतावशन इति शतानिषेधोऽस्ति वा चितवत्तु नकृ
शापि तद्येति चित्रं। पाणिनिपक्षे। विलसती द्विर्मित्तं गणकारो यस्मिन्नसौ विलसद्द्विः हेरणाश्च

सम्याम्ररण
२१
२)

मयस्तस्मविलसहदेशगाः सहस्रसहस्रशब्दप्रकृतिर्यस्यामितिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहिस्त्वाह
शीवाहत्वनुशतमात्रविंशानेकसहस्रवमनाहणीत्येवंरूपान्त्रसहस्राहयोविशस्यादयश्च श
ब्दा अनुसन्नाप्यर्थवदधातुरितिलब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रारंभेणानुत्पन्नप्रातिपदि
कपक्षज्ञापकेनानुज्ञातसाधिमानः सहस्रंगवांविंशतिर्गवांसहस्रंगवंविंशतिगवमित्येवंप्र
योगभेदात्संख्यायांसंख्येयेचानेकार्थतयास्वभावतोवर्त्तमाना आद्योदाराइतिवत्स्त्रीरु
शब्दत्वान्नियतलिंगसंख्या इतिवार्त्तिककारमते। भाष्यकारस्यानुमते सहस्राहयोविंशत्या
दयश्च शुक्लादिवद्गुणिनियोगिकारवान्नहि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याय
यंति। येनैकाकृतिशब्दताभिधीयेत तत्र सहस्राहयः एकोदराहित्वाहनुज्ञानसाधिमानोविं
शत्याहयस्तु छिपंक्तिविंशतीतिसूत्रेणनिपातनात्साधवः ननुपन्नममुदायः श्रूयते नमी
पेनेवयवास्तन्निपातनंविपरीतश्चविधिस्तथाचविंशतिशब्दे प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवानु राम

मानेयद्विदशशब्दगलक्षणसंख्येयाभिधायिनोद्विशब्दात्स्वार्थेशातिःप्रत्ययोनिपात्यतेविभावश्च
प्रकृतेस्तदाविंशतिशब्देनदशतोर्द्वयोरभिधानेनतुदशसंबंधिनोद्व्याणामितिदशयेह्यागवांव्यति
रेकोपजननात्सांख्यागवांविंशतिरित्येवस्यात्समानाधिकरणायद्दनिबंधनोविंशतिगवमितिद्वि
गुसमासस्तुनस्यात्।गवांविंशतिरित्यत्रदशतोर्द्वित्वाद्द्विवचनप्रसंगश्च।यत्तुतद्दस्यपरिमाण
मित्यधिकारात्परिमाणोपाधेःसंख्यायाअस्येतिपरिमाणिनिप्रत्ययस्ततोद्व्यसंघातस्यपरि
माणिनएकत्वाद्दोदशतोपरिमाणमस्यसंघस्येतिविंशतिरित्येकवचनसिद्धिर्द्व्याणांभिन्ना
नांतुपरिमाणित्वेविंशतिगवमितिसमानाधिकरणसमाससिद्धिरिति।तत्र।विंशतिशब्दस्य
संघाभिधायित्वेविंशतिःपरिमाणमस्यसंघस्येतिविंशकःसंघइत्यत्रघासंतपरिमाणिनो,
संभवात्विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुन्नसंज्ञायामितिस्वार्थेड्वुनोविधानप्रसंगात्।नचद्व्याणांपरिमा
णिनाविंशतिशब्दाभिधेयत्वेविंशतिर्गावःपरिमाणमस्याविंशकसंघइतिसंघेपरिमाणि

व्याकरण
२२
22

निप्रत्ययः स्यादिति वाच्यं । संघे परिमाणिनि निपातितानां विंशत्यादीनां केवलानां प्रयोगो मा भूदि
ति स्वार्थप्रत्ययविधानस्यावश्यकत्वात् । किंच । भिन्नेषु द्रव्येषु परिमाणिषु यदि विंशतिशब्दः प्रत्ययान्त
दा विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद्व्यतिरेकाभावे गवां विंशतिरिति षष्ठी न स्यात् । द्रव्यसामानाधि
करण्यात् । बहुवचनं च प्रसंगात् गच्छेति कथं शुक्लत्वपक्षे निर्वाहः इति चेत् । उच्यते । अत्र स्येति प्रत्ययार्थस्या
नुवर्तनात् प्रत्ययार्थत्वेन समुदायः परिमाणी समाश्रीयते स च समुदायो दशतोरेव विंशतिशब्द
वाच्यो न द्रव्याणां द्वे दशतौ परिमाणमस्येति विंशतिर्दृष्टा संघः । यद्यपि द्वे दशतस्तत्संघस्य पारमा
र्थिको नास्ति भेदस्तथापि बुद्धिपरिकल्पितो सो बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा वास्त
वभेदाभावे पर्यायाकारां बुद्धिमुत्पन्नयन्तो भेदमवगमयन्ति । तत्र विंशतिशब्दो द्विदशतोः संघे प्रवृत्तो
गवादिद्रव्यसंघपरिमाणीति द्वन्द्वमुत्पादयिष्यति ।। विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशति
को गोसंघ इति दशतो संघस्यैकत्वादेकवचनोपपत्तिः शुक्लादिशब्दवद्गुणगुणिवचनत्वाद्गो राम

काराद्धुक्लपटइतिगुणागुणिनोरभेदविवक्षादिना गोविंशतिरितिसमानाधिकरणसमासोपपत्ति
स्तु तत्रशंखाद्याधारांतरव्यवच्छेदायपटस्य शुक्लइतिप्रयोगवद्व्याद्याधारांतरनिवृत्तयेगुणमात्र
विवक्षयागवांविंशतिरितिप्रयोक्तव्यं नत्वनुगुणवचनत्वे शुक्लः केवलःशुक्लाशाटीतिवत् द्रव्य
लिंगसंख्यानुविधानेस्याद्विंशत्यादीनांतुमाकृष्टतादेकवचनांतत्वेस्त्रीलिंगत्वंचनियतमेवेति
कथंवैषम्यमितिचेत् । विंशत्यादिसंख्याःसमुदितद्रव्यसमवायित्वेनशुक्लादिवत्प्रत्येकंपरिसमा
प्त्यभावाद्द्रव्यगततत्तद्वचनविधानाभावात् । अतएवेत्यत्रोदेवदत्तेसंघस्यदेवदत्तात्वमितिद्विवच
नाभावः । तत्रतेदेवदत्तेषुव्यमानेप्रत्येकंदेवदत्तात्वमतीयेतथास्तितिरवादिरेवप्रातिपलाशेव
प्रातीतस्त्रैवविकल्पस्यात् । गोविंशतिरानीयतामित्यादौचगुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवतावि
कभेदाभावेनगांवृषानेसेवद्रव्यएवकार्यविज्ञानमितिहिकाननुपा [illegible] तनिषेधशतात्रु
ठस्यतावशतइतिविधीयमानःशतेनक्रीतेशतस्यशाटकूशतमित्यत्रापिकिंनस्यादितिचेत् । उच्यते

तस्याभरण
२२
23

प्रकृतिभूतस्य शतशब्दस्याशनेहृतस्यासंभवादिह शत इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृत्यर्थस्य तत्र शतम
ध्यायाः परिमाणमस्य ग्रंथस्य शतको ग्रंथ इत्यादौ यत्र प्रकृत्यर्थस्य शतस्य पादादेरभ्यंतरेणाप्रत
यार्थत्वे पर्यवसन्ने तत्र तदंतरंगत्वात् अंतरंगस्यैव शतस्य प्रातिपदिकेऽसंभवति बहिरंगस्य शतस्य
न स्यादेव प्रतिषेध एवं च शतेन गावः परिमाणमस्य गोसंघस्य शतको गोसंघः शतको ग्रंथ इत्या
दावेव प्रतिषेधो न शात्यशाटकशतानीत्यादाविति ज्ञेयं । आपिशलकौशकृत्स्नयोस्तु ग्रंथ इति
वचनाद्ग्रंथ एव प्रतिषेधो नान्यत्र । किंतु निपातकालात्तामेव समतीनां व्यवस्था हेतुत्वादघत्वे
मुनित्रयमते नैव साध्वसाधुविभाग इति ज्ञेयं । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् शतमा
नादिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति । शतमानेन क्रीतं शातमानं विंशतिकेन क्रीतं वैंशतिकं । शताच्च
ठन्यतावशते । शतशब्दात् ठन्यतौ भवतः अशताभिधेये शतेन क्रीतं शत्यं शतिकं । पंक्तिवि
शतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं । पंक्त्यादयो निपात्यंते । समस्त राम

स्थानमूर्द्धन्योभवन्नपिभवतीहादृश्यतेनकथंजातुराजन्भीरुपदानुगः १४ समस्तेषुसर्वे
षु स्थानेषुमूर्द्धन्योमुख्यः भीरवोयेसंग्रामेगतागताः पलायनपरास्तेषांपदमनुगच्छतीति
भीरुपदानुगोजातुकदाचिदपिनभवान्दृश्यतेपराङ्मुखान्नमारयति। यद्यपिसर्वत्रमुख्य
स्त्वंयत्रक्वापिगतान्सरानभीरून्नमारयन्केनापिनानियेषुंशक्यस्तथापिकदाचिदपिको
पोदयात्तान्सद्वीनानुसरसीतिसर्वकालेकलयतिकारुणिकमेवेत्याश्चर्यमित्यर्थः। शास्त्र
पक्षेतुभीरोःस्थानेभीरुष्ठानमितिसमस्तेसमासहृन्निगतेस्थानपदेयोमूर्द्धन्यःषकार
सभीरुपदादुत्तरस्यस्थानस्यसकारस्यसमासमूर्द्धन्यविधायकेनभीरोःस्थानमितिसूत्रेण
विधीयतइतिभीरुपदमनुगच्छस्यतादृशएवभवतीत्यनीदृशत्वादाश्चर्यमितिहिक्वाक्वचि
त्रानुशब्देनकारस्यलोपःसतुक्वापितत्कार्यकार्येवदृष्टः। स्फुरत्राजशब्देत्वपीदंप्रसिद्धंवि
चित्रेसक्तुशपिनायात्पसिद्धिं १५ राजेतिशब्दोयस्मिन्नसौराजशब्दएकवचनमिदंजानीते।नके

सम्यामरण
२४

प्रविष्टस्तु नकारस्य लोपो निषेधस्यादर्शनमस्तीत्याचिन्ताः सन्तो नेति न ब्रुवते । किंतु सन नकार
लोपः कुत्रचिद्भवेत्तत्कार्यकारी नस्य नकारस्य पत्वार्थं नहि वृष्टः करोति तादृशो दृष्टः फला
सिद्धेर्दीपनमपि निषेधपर्यायरावभवति येषां तादृशाश्चापि सन्ति राजानः । किंतु स्फुरन् राज
शब्दोपस्मिंस्तादृशे तत्र ये विचित्रमिह प्रसिद्धं यन्नकारस्य सर्वत्रार्थिने भाति लोपराव । सवक्र
त्रापि काले वा नास्ति सिद्धिं प्रत्यासात्तु तुल्यं घनीयशासनत्वादित्यर्थस्तथाव स्फुरन्राजन्शब्दश्च इति
साभिप्रायं तत्र एवं वाग्प्रशासने महाहारे च राजशब्दः शोभते नान्यत्रेति । शास्त्रस्य सेतु राजा
राजन्प्राप्तमित्यादौ न लोपो राजन्शब्दो भवति किंतु सन लोपः क्वचिद्राजन्प्राप्तमित्यावतो दीर्घी
यत्नीति सत्यां प्राप्य पीस्थ स्यदीर्घस्य विधाने वेलायाम सिद्धिं भजनि तत्वपितु स्फुरन्राजन्शब्दे
पि नासिद्धिं भजति तीत्याश्चर्यं । स्फुरन्नाग्नो राजन्शब्दश्च स्फुरन्राजन्शब्दस्य मर्थ माश्रित्य लोपः
नतु न लोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यत्र यः स्येत्सतु इत्तौ पदावयवायस्य प्रातिपदिकांत राम

स्मिन्नस्य लोपो भवतीत्यर्थः ऽ राज्ञा नो राज्ञानः इत्यादावपि तत्प्रसंगोऽस्तीति चेत् विऽ राजशब्दे इति च
विभक्त्युपादानमनर्थकमिति चेत् । प्रातिपदिकांतस्येत्यत्र प्रातिपदिके ति सुपो सुलुगिति षष्ठ्या
निर्दिष्टे नलोपः स्यात्र नेत्येतद्विभक्तिकमेतस्येत्यस्य विशेषणं प्रातिपदिकस्य पदस्येति समा
नाधिकरणोयं द्योतनार्थमेव प्रातिपदिकस्य पदस्य योतं तत्रस्य स्मिन्नस्य लोप इत्यर्थः ऽ राज्ञा नावि
त्यादौ पदांतत्वाभावेन नतस्याप्रसंगात् क्वचिदिति युक्तमेवोक्तं हंहो एवं सत्येव प्रातिपदिकग्रह
णमाधिकं पदांतस्येत्येवोक्ते नामिति प्रसंगस्याभंगादिति चेत् । अहं तेऽलंकृ हलङ्याद्दि लोपे पदांत
स्मिन्नस्याहन्निति सत्र लोपप्रसंगात् तन्निवृत्तये प्रातिपदिकग्रहणस्यावश्यकत्वात् । अंतग्रह
णं तु राजानावित्यादावपि प्रसंगनिवृत्तये कर्तव्यमेव । नन्वहो भ्यामित्यादौ न लोपः श्रुतो
न भवति न चाहरित्यत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यस्य लोपे किं न लुप्यतां गत्वमिति प्रत्ययलक्षणप्राप्त
ति येऽधातुसुप्यरत्वाभावाद्रोरुप्सीति ह्रस्वेन नत्वं हि भ्यामित्यत्र चाहन्निति रुत्वेन काराभा

वाहेवलोपाप्रसंग इतिवाच्यं। हावरेफयोरासिद्धत्वेनतत्प्रसंगात्। नापि हत्वरत्वरत्वयोरनव
काशात्वाहेवनासिद्धिरितिवाच्यं हे हरि हृत्र संबुद्धौनङि- संबुध्योरितिनिषेधे रत्वस्य हेदीर्घा
निशाघेमत्र हत्वस्य सावकाशत्वात्। यत्तु आहः अहोभ्यो मिसत्रन लोपे कृते पैकादेश
विकल्पस्यानवसत्वात्सत्रएवाहः शाबइत्यवाप्ति ह्रस्वयोसोकारः सएव रत्वयोरवकाश इति
तन्न। अहन्निति सूत्रे नकारपरित्यागेन निर्देशस्य नांतस्यैव सत्वानित्वमिति सूचक
त्वात् तथा हरिस्सेव ब्रूयादिति कथमहरित्यादौ नलोपोनेति चेत्। उच्यते। अहन्निति प्र
थमांतमहन्नन्नलोपेऽयद्व्याप्तितया वर्तते तन्नैकेन रुत्वविधीयते अन्येन तु तदेव
रूपेन लोपाभावार्थमन्वाख्यायते अत्र ऊरुइवषष्ठ्या निर्देशमपहाय प्रथमांतनिर्देशक
रणस्य नलोपाभावज्ञापनार्थत्वात्। अतो नलोप प्रतिषेध इति तु ज्ञार्थकथन
मेवेति दिक्॥ आहेशः पूर्वपरयोर्विलसन्नापि पा[illegible]ने ः। आसिद्धिं वत्तति ज्ञापितव सम

तुध्कापिनान्यथा। १६ एकः पूर्वपरयोरिति वचनात्तवेदमित्यादौ पूर्वपरयोर्वर्णयोर्विलसनपा
णिनेर्महर्षेरादेशः षत्वेतु किंच कर्त्तव्ये एकादेशस्यासिद्धिमतिपादकात्सत्वतु कोरसिद्ध इति वचना
द्योसिच त्कोसिचह धीत्येत्यादावसिद्धिमायाति नवतु पूर्वपरयोरादेशो विलसन्नादेशोन काप्य
सिद्धिं भजतीति तत्व माधिकमहिमासीत्तर्थ तन्त्रषत्वशास्त्रे तु कशास्त्रे च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्र
मसिद्धं भवतीति सूत्रार्थः। असिद्धो भवतीत्यस्य तु शास्त्रस्य स्वरूपासिद्धत्वादसिद्धशब्दस्य
सिद्धप्रयोगाद्धसिद्धवत्त्वं तीत्यर्थो यथासिंहो माणवक इत्यत्रासिंहशब्दस्य प्रयोगाद्धि
वार्थावगतिस्तत्रषत्वतुक्शास्त्रसंनिधावेकादेशशास्त्रं स्वकार्यमेकादेशाख्यं नप्र
तिपादयतीति सिद्धोर्थः। असिद्धवचनेतु आदेशे कृते तल्लिङ्गके युक्तकार्यं प्राप्नोति तत्प्रा
तिषेधार्थमादेशेनोत्सृष्टे स्थानिनि तल्लिङ्गमितक कार्यस्य प्रवृत्त्यर्थं चेति योसिच हित्य
त्रलिपि सिविकृ ष्केति ष्लोरङिः पश्चाद्धान्यरस्यासोरुत्वेनोरोरल्लु तादल्लु तद्दस्तु त्वेगणे चेः

सम्पासरण
२६
26

पदांतादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्याद्विवत्वाद पदादेरिति । अत्र रस्य सकारस्य षत्वे प्राप्ते समेकादेश शा
स्त्रस्यासिद्धत्वान्न भवति असिद्धत्वे हि यत्व शास्त्रं प्रत्येकारस्य षत्वे प्राप्ते मेकादेश शास्त्रस्या
।सिद्धत्वान्न भवति असिद्धत्वे हि षत्वशास्त्रं प्रत्येकादेश शास्त्रस्याप्रतिपादकत्वाद्घो असिद्ध
दित्येवमवस्थितेपदरूपं भवति तत्राकारेणाव्यवधानात्षत्वाभावः अधीत्येत्यत्राप्येकादेश
शास्त्रस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यस्थानाश्रयस्तु भवति यत स्तु क् शास्त्रसन्निधावे
कादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वादधीद्य इति पदमवस्थितं भवति। यदि चात्र प्राधान्यात्का
र्यासिद्धत्वमेवोच्येत तदा तुक् नेष्टसिद्धिः यस्मादेकादेशस्यासिद्धत्वेपि एकादेशेन निवार्त्ते
तस्य स्थानिनो न पुनः प्रत्याहृत्तिर्दैवदत्तस्य हंतरि हतेपि पुनरनुत्पत्तिरिति न्यायात्। स्वनिमित्त
स्य ह्रस्वस्य प्रत्याहृत्त्यभावे तु नु कुडागमः षत्वे तु कार्यस्यैकादेशासिद्धत्वे न स्वकार्यासाधकत्वा
देकारस्य चैकादेशेन निवर्त्तितस्य पुनरुन्मेषाभावेथो असिद्धवदित्रितिसकारस्यैव परत्वादिन्प्रासेः एम

सामसहाघोरिति षर्त्वे निषेध इति तस्माद्धि शास्त्रसिद्धिस्तस्मात्तु गर्थे शास्त्रासिद्धत्वमाप्रयुगाणीय
मितिसेद्धेयः। सर्वस्मिन्नपहृत्ति विच्छेविज्ञात शास्त्रो यतः नित्याञ्चावधि विधुरोऽकुरुषेप्र
तिषेधाधिकारात् ११ शास्त्रं राजनीतिशास्त्रं सतः कोशादिसंग्रहे राज्याभिसाहित्यानन्त
पिमहोदारप्रकृतिनयात्कृत्रिज्ञी विकानित्याः शाश्वती मियत्सेवकल्पनीयेत्सवाधिमवधूयप्र
तिषेधेऽदुर्जनादि विहितेऽवाधिकारः सर्वस्मा विराध्रेनत्वादिहृत्रिकल्पनहेतुरहितत्स्यापिक
ल्पयसीत्याश्चर्यमित्यर्थः। शास्त्रप्रहेतुविज्ञातशास्त्रो हि सर्वस्मानित्यासमासहृत्रिंनकल्पय
ति।महाविभाषाधिकारादपवित्रिगर्त्तेहृद्योदेवश्रपत्रिगर्त्ते भइति विकल्पस्यापपरिवहिस्च
वेः पंचम्येमारभ्यावत्स्मासमेत्तानावहित्वोन्तः। किंच प्राक्कडारात्समास इति कडाराः कर्मधा
स्यइतिकडारसंशब्दनपर्यंतमेव समाससंज्ञाधिकारात्समासइतिरवाधिविधुरानभवति ने त
वाधिविधुरोऽतिस्याच सर्वस्मवत्तिकरो बीत्याश्चर्ये। किंच ननिर्देशराद्रस्योऽहि प्रतिबोधापिहते:

सभ्याभरण
२७
27

शास्त्रे वर्त्तते त्वं तु तमपि शास्त्रतोऽपि समन्वधिक्करोषी त्वमपि विद्वन्मित्यर्थः । वनिर्द्धारणो निर्द्धारणो
यां षष्ठी मा च समस्यते ज्ञातिगुणक्रियाभिः सगुणयाहेक स्यऽर्थ कारणो निर्द्धारणो ऽहस्मा ग
वां सं पन्नक्षीरतमा ज्ञातिगुणा । क्रियाभिरित्युपलक्षणं कर्तरि भवतो हेवहत्त इति संज्ञया पि
निर्द्धारणानि । नन्न कस्मा गवामित्यत्र कथं समासप्रसंगो गुणेन समासनिषेधादिति चेत् ।
। ना गां वे मध्ये यासपन्नक्षीरतमा साहस्रे षे वमन्वयात्क माश बस्य गवामित्यनेन संबंधा
भावात् । प्रतिपदविधानाच षष्ठी न समस्यते इति वाच्ये । सर्पिषो ज्ञानं । अत्र ज्ञो विदर्थ
स्य करणे इति षष्ठी विषयार्थ ज्ञानेते नविदर्थस्येति छ्यात् ज्ञानार्थस्येत्यर्थः । अत्र सर्पिषः
सर्पिः शावेन ज्ञाने ना ना तेरर्थः उदाहरणे ननु शेषलक्षणात्य स्का अत्रासा षष्ठी प्रतिपदवि
धानान्न स्यात् समासनिषेधे गृह स्वामीऽ द्यो स्वरहस्यादावपि समासनिषेधप्रसंगो याव राम
ता स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेति सूत्रेण स्वाम्यादिभिः षष्ठी सम

म्यो विधीयत इति चेत् न । अत्र समासात् समस्तस्यापि विधानं सा तु बाधिष्ठास्या षष्ठीमिति या शे
षलक्षणा सैवानुक्ता यते चेन्न तेन सा स्यात्र विधिरिति तेन स्याः प्रतिपदविधाना न चेवं यापि
नु निर्द्धारणा इति निषेधो मुधा यतो यतश्च निर्द्धारणमित्यनेन तस्मात् अ । पिप्रतिपदविधावमिति
चेत् उच्यते तत्र विसप्तमी प्रतिपदं विधीयते सा च षष्ठ्या बाधिकास्याः इति शेषलक्ष
णो वचकारे या प्रतिप्रसूयते ननु प्रतिपदविधाना षष्ठी न इति निषेधो न वक्तव्यो यावता तो
विरुद्धसमकरणोऽस्यासौ शेषस्तु न हन्ते: शेषलक्षणाया षष्ठ्या माथारणामश्रीयादि स्यादि
षे चासिद्धस्थितिव्यर्थसमासकरणोति यद्यपि भविष्यति सचनियमः षष्ठी भवत्येव न्यूपत
एव न तस्याः समासो भवतीत्येवं समासेऽपि मतिसुयोगावितितस्यालुकू स्यादिति अ
वश्या नियम समासनिषेध एव पर्यवस्यति । एवं च लक्षणयोगा षष्ठी समस्यत इति न वक्त
व्या प्रतिपदविधाने स्मस्ववचनस्यावचनादिप्यप्रवृत्तश्च न इत्यादोसमासनिषेधाभाका

सम्ब्याभरण
२८
७८

तायद्यपिस्वरेणात्रं जानातीत्यादौ निषेधापविन्नाद्दर्थस्येतिदक्तस्यमेवपरंतुनतत्व
ष्ठ्याः स्त्रपूर्वविधानेशेषषष्ठ्याएवनिषेधात्तत्रविदर्थस्यनेतिवक्तव्ये विधिरूपेणाप्रवृ
त्तिः समासनिवृत्तिफलकं षष्ठी स्मृयत एवेति नियम्न मा साद्पितुमिति तथ्यं नन्वकर्तृ
कर्मणोः कृतीत्येतद्पिषष्ठीभवत्येवेनियमायस्यादितिकृद्योगा चेतिसमासार्थेव
क्तव्यमेवेतिवाच्यं। कर्तृकर्मणोरित्यत्रशेषइतिनिवृत्तमिति वृत्तिकारेणोक्तत्वात्कर्तृ
कर्मविवक्षायामप्राप्तषष्ठीविधानमितिनान्नियामकता यावक्रामशक्यत्वादिति।
स्यादेतत्। यथाह्नोविदर्थस्येत्यादिप्रकरणेषष्ठी स्मर्यत एवेतिनियमाययासमासप्रति
षेधेपर्यवस्यति। तथा सत्यपि समासषष्ठ्याश्रलुकमेव। किमिति नावेद्येत। नचैव
मलुगुत्तरपदेइत्यत्रैवपाठः स्यादितिवाच्यं। समासविषेधेपिननिर्द्धारणादतिनिषेधप्रक गम

रणाएव पाठस्य युक्तत्वात् । उच्यते । समासनिषेधप्रकरणोयं हि सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ
समर्थ इति षेधः पठ्येत तत्रास्वरे राम्पुत्रे ज्ञानाति चौरं न्त्वरयती त्यादौ शेष्य षष्ठीति षे
धो नासिध्येत ततश्च भयार्थेच षष्ठी शेषस्य स्यात्रे पाठ इति दिक् । [illegible] चतुरो ऽप्यर्थान् भ
वेते भवतोर्थिनः । तत्कालमिलितानेव तद्वितोमिनकिं ततः १८ भवतस्त्व चतुरोर्थान्
धर्मार्थकाममोक्षान् भवेते लभेते प्राप्स्यथो भवति रात्स्यने पदी । तत्कालमिलितानिति ।
त्वद्व रणानुसरणकाल एव चिरसे वाहिलेशमेनरेरणे वामिलितानित्यर्थः । तेषु तरशतिान
था चूपतत्स्वरणानुसरणासमयपरावकरणाया भाके मुक्ता श्रपि भक्तेभ्यो नीह मानेप्योपि
वि[illegible]तेन भयवृत्ति । नाहिनस्त्येयां मक्तोनाहितो मातृपितृवद्धितकारी किंनभ
वामि भवस्येवेत्यर्थः स्तथाच पाम पहायेन न तो धावतो ऽर्थियो महद्दृहो दौर्भाग्य मिति
भावः । राज्यपक्षेतु चतुरोर्था गजवाजिरथपदातयः शास्त्रपक्षेतु कालेनामिलिताः

स सम्याभरण २१ २१

कालमिलितास्ते च ते कालमिलिताश्च तत्कालमिलिताः ते इति शास्त्रे प्रसिद्धाः कालेन का
लवाविनामासादिशब्देन प्रकृतिभूतेन मिलिता अन्वयं गतास्तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति
सूत्रेण विहिता ये चत्वारोऽर्थास्तानत्र र्थिनः शब्दार्थविज्ञा बोधयन्तो लभन्ते प्रतियन्ति ठञा
दिस्तद्धितो भवत्येवेत्यर्थः तत्र यद्यपि मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापक इत्यत्र सत्कारपूर्वकं
व्यापारणारूपमध्येषणां वाच्यो मासं भृतो मासिकः कर्मकर इत्यत्र वेतनेन क्रीतत्वरूपो
भृतो वाच्यः मासं भूतो मासिको व्याधिरित्यत्र स्वसत्तया व्याप्तकालो भूतार्थो वाच्यः मा
सं भावी मासिक उत्सव इत्यत्र स्वसत्तया व्याप्तकालो भावो वाच्य इत्येकस्मिन्प्रयोगे नाधी
ष्टाद्यर्थचतुष्टयप्रतीतिरस्ति तथापि ठञ एकत्वात्तस्यार्थचतुष्टयं वाच्यमेवेति न दोषः
नन्वध्येषणां भरणं च मुहूर्त्तमात्रमेवेति कथं तेन मासो व्याप्तो भवतीति चेत् मासार्थो एम
मुहूर्त्तोऽपि नात्र ध्यान्मासशब्देनोपचारतः स्वहोषात् तमधीष्टो भृतो भूतो भावी। तमिति।द्विती

यासमर्थात्कालवाचिनश्चध्वीष्टोभतोभन्तोमावीत्येतेषुऽर्थेषुठञ्प्रत्ययोभवतीति। सदा
शिवोपंकुरुतीसदाशिवं। नबाधामादेश॰ कलयति किलक्षत्रयकथानतेक्वापिक्वापि ह्रासमवि
यतनमक्षतयः। द्विरुक्तिर्नास्येवक्तविहृपिनिघानोत्तिनुयहेमुने दाक्षीसूनोरपिजयतिनेरी
तिरुविता १९ अत्रपदानुशासनस्येतिशेषः। दाक्षीसुनोः पाणिनेरपितवपदानुशासनरी
तिरुवितानयति सर्वात्कर्षेणावर्त्ततेयाणिनेरनुशासनतादृशोवितस्मावहतीत्यर्थः पाणिनेरुक्त
दृनोवितामिधानेत्वादेशादिशब्दे ष्वर्थीभराष्ट्रयेशानशास्त्रीयार्थेनतहेवप्रकटयति। न
बाधामाईशाद्यादिना। तुत्रायमर्थः पाणिनेरनेकालू शित्सर्वस्येसर्वादेशोऽङि॰ च्छेतस्यादे
शोवाधतेनिवर्तनकोयादेशमात्रोबाधतेकिलेत्याश्चर्य। तथातेवापि व्यत्ययस्यत्रासु
णादिवर्णानामस्योन्यविषयावगाहनरूपस्यवार्त्तापिनास्ति पाणिनेरनुव्यत्ययोबहुलमि
तिविद्युभोजनः अभिनमुग्रवीरेभित्यादौ मकारस्यफकारोवर्णादिव्यत्ययोदृश्यतेतन्नयाव

सम्पाभरण
३०
30

हलोरेकादेशाय यद्यपि भवत्स्वामिका: किंतु क्वापि कस्मिन्नपि विषये प्रवृत्तयो ज्ञातपरा: भजा: स्थानामप्यनियता
उदाहृतवन्नसेति पाणिनेस्तु अनुदात्तङि: आत्मनेपदमित्यादिषु प्रत्ययनियमाश्रयणादनियमाश्रय
णादनियता एव प्रवृत्तय: तथा पाणिनेर्हि विधानोरनभ्यासस्येति हि रुत्क्रिरस्ति न वत्तु सञ्ज्ञत्यातिरात्रा
नरुतिस्या यातद्वि: प्रकारिका विधिनिषेधादिविरुद्धप्रकारोलिंगीतानेवोक्तिर्वचनमस्ति तथापद्य
पिवद्वृक्षिाज्ञधानी समाति सति पद्मादिस्य। नादि किंतु क्वचिदपि परे निघात: परिपंथिवृत्त: परा
भवोनास्ति। पाणिनेस्तु अनुदात्ते पदमेकवर्जमिति परे स्ति विघात: ननु ङिच्छेसंतादेश: सर्वादेशो
बाधतइति चेत् न। वृतादित्सादेशो नातनङ् सर्वादेशो नस्यादिति। अत्रोच्यते परत्वादनेकाल्शित्सर्व
स्येत्यनेन ङिच्छेसंतादेशस्य वृतादित्सादेशो गुणप्रतिषेधार्थं न पाचरितार्थ ङित्वे नातनङ् दुर्बल
स्यबाधनीयत्वात् वृत्तानन्तु त्सर्गापवादयोरन्तुल्यकृत्स्ययो: कथं वि प्रतिषेधापत्ति: कथं च गुण
वृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतानंतरेणाशक्यमिति चेत् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थतानातनङो ङित्वस्य राम

निश्चितेनिर्दुर्बलं ङि त्वमिति न ब्रूमः किंतु सर्वादेशेऽपि तातङि सति गुणवृद्धिप्रतिषेधः प्रयोजनं ङि-
त्वस्य संभाव्यत इति तत्संभावनया कियानपि विलंबो ङि त्वे सस्य प्रवृत्तावस्तीति तावन्मात्रेणात्र तत्र
स्य दुर्बलत्ववाचोयुक्तिः प्रयोजनांतराभावान्न ङि द्भुजुन तथा विलंब इति सह सैव तत्र नात्मबुद्धि
रितिप्रकृते विप्रतिषेधो वर्णनीयः । अथ वा एतस्य स्यादेति ह्योस्ता द्विति ङि त्त्वे ङि त्करया मंतरे शो वा
स्यादेशोपपन्नावन्यत्रपाठेन विधीयमाने ङि त्करणांतस्य प्रयोजनांतरं गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं नि
रूपयतीति दुर्बलं ङि त्त्वे निबाधनीयं । यद्वा गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं प्रयोजनं सर्वादेशतामंतरेणान
संभवतीत्युक्तज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धिरिति दिक् । अधिकं तत्र त्वयोगो माधवीये ज्ञि काणां विपंचि
तमस्माभिः । नन्वेवं नेकाल्त्वाशित्सर्वस्येति सूत्रान्नेकाल्त्वग्रहणमेव न कर्तव्यं तथा च कथं तयोर्बाध्य
बाधकभावे भावेन चाशंकानवोत्तरं न चैवमस्तु मेरिस्य स्तोस्त स्यस्या शिति वाच्यं । यद्यनेकाल्त्वस्य स्वतंत्रहि
ङि त्वे त्वेवं ङि त्वे तस्य नियामकतायाव तु शक्यत्वादिति मेवं । असत्यनेकाल्ग्रहणे अन्तो भिस

ऐसिस्तादिषुपंचमीतिर्दिष्टेषु अनेकालण्यादेशा आदेःपरस्यस्यात। सतिजुतास्मि न्ननेकाल्शिह
लोंसस्मेतावादेःपरस्मेसस्पापवादौतत्रापवादविप्रतिषेधादतोभिसराम्भेसत्रानेकाल्शिसेवपर
त्वाच्चाद्भवातेशित्यग्रहणंतुतत्रावशपकमस्यथाघ्रसारेद्वावम्पासलोपश्चेतिसर्वाभ्यासलोयार्थे
।क्रियमाणोपिशित्वेसउरापत्तद्वैफलंचेतिदिकाननुअसयोबहुलमित्यत्र घ इसिशायज्ञपीतिसू
त्राछंदोग्रहणस्यापिशाट्स्याबाउहत्याम्याद्विविकरणानांचप्रकृतत्वाछंदसिस्यादोनांअसयो
भवत्यपिशब्दा+विकरणान्तप्रकृतत्वात्तेषामेवअसयोभवतीतिकर्मिदंवर्णाअसयाभिधानेशो
भतेरंजिचेताउच्यते।असयोबहुलमित्यत्र+घथाप्राप्तं चेत्तुक्तेसंभवत्यामिष्टसिद्धोकृतंबहुल
ग्रहणांप्रकृतस्याप्रकृतस्यचव्यभिचारोअसयोलक्षणोयथास्यादेवमर्थंतथाचत्रिष्टुभोज
ह्ल्धितमुग्रवीरमित्यत्रशोभार्थस्यशुभोशुभितमितिप्राप्तेभस्छानेधकारोअसयेनभवति।ए
वमचरमतीमत्रनास्त्रियतेरतिप्राप्तेअसयेनशंपशुक्रामानासीदुरिहस्त्रिणायारस्यत्रहसि राम

रास्यामिति प्राप्ते सुप्प्रत्ययेन षष्ठी च वालेये अरूपापत्तौ सत्यां तेनैवेति बहुवचनस्य स्थाने
प्रत्यये चैकवचनं मधोरलसोऽवासन इत्यत्र मधु नइतिप्रातिलिंगप्रत्ययः श्रोसीनाधासमानेनेत्य
बकालवाचिप्रत्ययप्रत्यये आधात्तेति लुटः स्थाने लङ् अथास वीरै ईशभिर्दुस्तया इत्यत्र वि
स्यादिति प्राप्ते प्रत्ययात्मध्यमा ब्रह्म पारिणामि छत इत्यत्रे छतीति प्राप्ते प्रत्ययादात्मनेपदं।
प्रतीयमनं ऊर्मिभु आती सत्र भुक्षन्त इति प्राप्ते प्रत्यया त्परस्मैपदं उक्तेच सुप्तिङ् पग्रहलिंग
नराणां कालहलचु स्वरकर्तयङां च यस्य पमिछ ति शास्त्र हृदे षांसोपि चासिध्याति वाहुल केनेति ल
पग्रह आत्मनेपदं परस्मैपदं च कर्तृशब्देन कारकवाचि नाविभक्तिरुक्ता। पङि्तियकोयकार
मारभ्य लिङ्या। वशिष्ठ ङिङतिङ कारेण प्रत्याहारः। ननु अनुदात्तङित इत्यत्र सा धात्मात्मत्यया
नां प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृति नियम एवयु क्तमपि तु न कथमनियता त्तत्र प्र
क्षतयइति वाचो युक्तो युक्ति मती। अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति कुम नि नियमे तज्ञार

सम्या मरण
३२

32

योऽदुर्लभाइतितुनशंक्यं नीयंवचनसामर्थ्येनतेसुलभाइत्यस्यसुवचत्वात्। ननुतेषोपुरस्मैपदिनोऽव
काशइतिचेत्। शेषात्परस्मैपदमेवेतितत्रापिनियमात्॥ किंचतुल्यजातीयस्यैवनियमोव्यवच्छे
दकस्तुल्यजातीयंचात्मनेपदस्यपरस्मैपदंतस्यचनहितिप्रकृतिनियमेऽनेनस्यात्मनेपदनिवृत्तिरेवस्यान्न
तुज्ञो। हीनामितिचेत्। शेषात्कर्तरीतिशेषग्रहणंकुर्वतः स्वरकृतःप्रत्ययनियमएवायमितिसूचितम
तोऽनत्रहिअनुदात्तङितएवात्मनेपदंनान्यस्मादितिनियमाद्नियतामनुदात्तङितःसाहितकृति
विलासिनीमाकलयंतुमापरस्मैपदंविदाहतिशेषाद्वेवपरस्मैपदमितिनियमलाभायकर्त्रभि
शेषग्रहणंप्रकृतिनियमेत्वप्रत्ययविरयोरेकस्याःप्रकृतौकृतानुरागयोरुभयप्रसक्तौपरस्मै
पदमेवेतिनियमपरस्मैपदमेनावदेवस्वत्रविवादस्यारपितुमोहेभावकर्मणोरात्मनेपदमे
वेत्यर्थनियमेपरस्मैपदस्यतत्रप्रसंगाभावात्कर्त्तरीसपितत्रशब्दप्रमकर्त्तृप्रत्ययानेयमेतुभावक
र्मणोरनियततयोभयपरस्मैपदंकरोतीतिकर्तृभिप्रायेकर्त्तरीसापितथाचशेषात्कर्तरीतिचकुर्वतःप्राधान्या राम

१ श्रीगणेशाय नमः। अथ नीतिः यएकतामिव गतः परं नानात्विमेव विकुंतस्मैव नदुदाहृत्तश्री
रामेत्रितसुवेतवत् १ यथाघरागोराजन्मिस्त्रसुवामेत्रितेपरोगवत्स्वरस्तातियरस्मामेत्रित
स्मसुवेतमेगवद्भवतीतिताहात्म्यातिदेशादेकतामिवमल्लिंडवत्कां सुवेनेपरस्मामेत्रित स्मभा
तामुदात्ताग्नियेस्वयसुपभुंक्तेनयानघाविधसेवाकुशलस्त्तहीयो।ह्रियामित्यर्थः।उक्तंचामुव
र्गाप्षु ष्मिनांएष्वीविविनवेतित्रयोजनाः। ष्मूरष्मकृतविघष्मयष्मनानातिसेविनुमिति।
श्रामेत्रितसेवं।धसुवेतमामेत्रितसुवेतं। अत्रवक्तव्यमुक्तंसत्त्वशेसायां।गेहेश्रामस्यकर्त्रे
यः पुरस्कारोरिरोरपि। अवतानानातिनोधातु। प्रतयेपुराणरोधकं। २ ब्रूनरत्मादो। क्लिवीति
पुराणनिषेधकपिमेपुरस्कारोतेवधातुः।प्रतयमित्यर्थः।विना।परिवत्तसेवंधेयः काश्चि दृहमा।
गतः। अथान्तरेगाहाधिकः रोतेहिवसूरसत्तां। ३ यथासमस्कारोत्सेवस्कारेस्मारोसंपर्कुपे राम १

ष्यः करोतेत्वोभूषणोऽइति सूत्रेण विधीयमानः सुट् यथ यथमक्र त्वा ल्यप् तत्संवेधीत था पिसुट् कार्यसर्वं इति वच
नात् ः ष्यासयोरं तरंगयोरपि परो भवेत्तत्तोधिको भवति । तथा संतोगृह्हि धर्मेन्तानन्तोको पिगृह्यागतो
तरंगसूत्रमित्राहेरष्यधिकः सत्कारे रामभवतीत्यर्थः । नतुरितिवेनालिंगेनभक्तएवायमक्रस्तु । नाद्भ्या
म्नानभ्याशासेभक्ष्यैः साधुभिर्विना । अयमेवार्थोसंतेकोब्रह्मस्येयोगा तिरहेय रे स्यादिभगवतत्वचनं
भगवतो रामभद्रस्यार्थेनतरंगादधिको भवतिति तत्कथं नकरोतेः स्यादि तिदेते उच्यते । सिद्धेलिंगेनसू
र्वत्वेयदिभक्तो भवेद् इये । कार्यसर्वं ग्रहणं नहि तत्र वैयर्थ्यमागतो । नक्कोपि सूत्रकारस्य व्यर्थमेका
न्तरेभवेत् । अभक्तेतांतत्तत्स्पतनसापपिनुत्तु व्यतइतिह्यतिकारमतमा । अत्रेदं मसंबंधित्वम
भिहितं । स्याहेतत्परवर्वेधातुः साधनेन पुस्यनइतिदर्शने साधनवाचिलकारे पूर्वे स्ऽतेत नम्राचाप
पृत्तयोंतरंगोद्विर्वचने सतेपदद्वयाश्रयो वहिरंगः सुट् पश्चाद्भवनु चात पूर्वः स्यात्तस्मस्कृते न्यादौ
चांतरंगत्वातरत्वाहटिकृते द्वयग्रहणे नाद्रोयह गांड्यवपूर्वः सुट् स्यादितिचात्सर्वत्वारि निहुत्वये

कात्स्र्वग्रहणं स्यादिति कथं तत्तत्तापकं स्यादिति चेत्। अऽभ्यासस्य व्यवायेऽपीति सूत्रे एव कात्स्र्वेत
सिद्धेः। न च कात्स्र्वेत्व ग्रहणमेव क्रियतामऽभ्यासव्यवायेपीति मा कारि सूत्रमिति वक्तुं शक्यते पतो
ऽभ्यासाभ्यां सर्वतः प्राप्तः पूर्वग्रहणे न कात्स्र्वं विधेयमिति दिशाप्रकृत्यर्थे कात्स्र्वग्रहे समस्तनैमा
हो करोति भक्तार्थः पूर्वं पासस्य कात्स्र्वेत्व विधौ सिध्यतीहा किं तु समस्कारोऽहिमत्र विकरणानां
भक्तं स्यादस्त व्यवधायकत्वाभावेऽपि करोतिव्यवधायकतया पाठुर्वारत्वात् समऽपसर्गोस्मरत्वेक
रोतो नसमस्तीति मुरः प्राप्तभावः संवस्कारे साहावपिठिः मयोगे द्विर्वचनने ऽनुस्वारणामे दाछ
ऽभेदेद्वयोः करोत्योर्मध्येयस्य समस्त्रानेनर्यनसकवारादियत्र ककारादिर्नो सो समस्त्राने नर्य
भागीति समस्यपि कात्स्र्व ग्रहणे तत्रस्येये विधानुमशक्याने निकर्तव्यम् एवं रूपमऽभ्यासव्यवायेपी
ति सूत्रे सति च तस्मिन् कात्स्र्वग्रहणमर्थविरहाद् नारप्पात्रं स्यादेवाप्येवं धातुरूपसर्गयोः
स्यात इति दर्शने पिधानूपसर्गयोः कार्यमन्तरंगमिति पूर्वं सुट् इ स्तस्मनन्तरं प्रासावऽभ्यासोमा राम
२

निष्टुरे शमधिगच्छतामितिकर्त्तव्यमऽभ्यासव्यवायेपीति सूत्रं समर्थितव्य सूत्रेणैतएव वचनाद्ऽ
भ्यासव्यवायेपिकात्पूर्वः सुट्स्यिष्यतिकात्पूर्वग्रहणामेतरेणापीतिसुट्कात्पूर्वइत्यधिकात्पूर्व
इत्यधिकारेकात्पूर्वग्रहणाद्भवति ज्ञापकमेववार्त्तिककारस्यतुमतमत्रऽभ्यासव्यवायेपिसुट्क
रोतेरितिकृतेवककारात्पूर्वतत्प्रापकनोकरीत्यावश्यकेनाऽभ्यासव्यवायेपीत्यनेनेवासिद्धौकात्पूर्व
ग्रहणानर्थक्येभक्तएववसुट्हरित्वकरणेतुसुट्सूत्रंज्ञापमितिविशेषणार्थंस्थानेद्विर्वचनेत्वेकएवकारो
तिः सचाभ्यवाहेनइतिचात्पूर्वःभासः कात्पूर्वग्रहणेनककारात्पूर्वः क्रियतेसमस्वारोहित्यचाभ्या
गमस्तुल्यावस्थायांविहितः करोतेरेवावयववदत्तःऽभ्यासेसनर्थकमेवकरोतेः कारित्वावस्थाया
मेवसुट्भवतीतिकालावधारणार्थंयद्वाकात्पूर्वग्रहणातद्वाद्विर्वचनात्पूर्वमेवसुट्क्रियतेइति
स्थानेद्विः प्रयोगेवाद्विर्वचनेनद्दोषः।कात्पूर्वग्रहणामऽभ्यासव्यवायेपीत्युभयमपिनवक्तव्य
मितितुभाष्यकाराभ्युपगमस्तत्रहिपूर्वधातुरुपसर्गेणाभ्युपगतएवधातोस्तद्धर्मेतिपक्षेऽणायस्त्व

२ नाश्रिते तु तस्मिन्नेव प्रत्यये सुटि सति सकारस्य सहकालस्य ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्तत्पूर्वं लकारेण नि
बंधनयोरभ्यासयोः समुच्चयासम्भवयोः शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्कारेत्यादि सिध्य
3 ति सकारस्य सहकालस्य ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्तु पुनर्न साभ्यासे सुटः प्रवृत्तिः ननु पूर्वं धातुः साधनेन
युज्यते इत्यस्य वचनस्य भाष्यगीर्ये न्वन्यथा साधनसंबंधमंतरेण तु तस्याः क्रियायाः उपसर्गेण
प विशेषणासंबंधानुपपत्तिः न हि ननु तस्मिन्नसति वदन्तु स्पष्ट एव विशेषणीभवितुमर्हतीति चेन्न अ
तो साधनसंबंधमंतरेण क्रियानिवृत्तेरसंभवात् अत्रापि साधनसंसर्गोपजायमानात् क्रियायाः प्रवृ
त्तिरूपक्रियावाचित्वनिबंधनं धातुत्वं यथा यथा च भाविसाधनसंबंधोपजातिनः क्रिया
श्रयत्वेनोपक्रम एव तस्मादिषि कर्मत्वं धातोः कर्मण इत्युच्यते एवमुपक्रममात्र एव वा सोपि क्रि
योपसर्गविशिष्टा वृत्तिः समुत्पत्तिरिति न च्यवतयोर्भेदो बीजसंसक्तेला हारिपसरपरिणामः
फलस्य पदकाले प्रकाशमायातीत्यस्य वचनस्य पितृनानन्यथा स्पष्टं ग्रहणागुरुपोरूप राम
२

सर्गग्रहणमेव धातुत्वेहश्यते हि संग्रामयतेः सोपसर्गस्यैव वासिसंग्राममपि विषयीस्रष्टा द्विर्वचनादि को
संग्रामयिषतीति पाठस्मामन्यर्थो वा किंच । यत्वनुकोरसिद्धत्वे काहेशासिद्धत्ववचनस्य चरममुपस
र्गसंबंधं ज्ञापयति यतः पूर्वमुपसर्गसंबंधे सत्यधीते स्वाहोऽस्यस्तु अकि कर्तव्ये एकादेशासिद्धत्वव
चनमर्थवत्स्यात् प्राक् साधनसंबंधे तु ताम्बिमि चेत्स्यादेव यंतरंगत्वादेवतु अकि सत्येकादेशासिद्ध
वचनमनर्थकतामावहेत् । प्रत्यय इति निर्देशादेवपूर्वोत्तरयोः पृथ्य मे कार्यमनेनेतरेसंधिरिति
ज्ञापयिष्यति । नन्वेवं सुटः पूर्वादित्वे तथा च संस्कृषीष्ट संस्क्रियते इत्यादौ संयोगादि लक्षणाऽवि
ष्टप्रसंगो न तत्र संयोगादेर्गुणो र्तिसंयोगाद्योरिति प्राप्नुवन् इति तत्राभावात् सुद् भक्तता प्रयुगतात्
ति कृतासुर इति चेन्न । एकाचउपदेशइत्यत्र उपदेशग्रहणानुवृत्तेरुपदेशेसंयोगादित्वाभावात्तु
रिसुतौ गतभविष्यतीति निते छह सीत्यनोनित्य ग्रहणाज्ञु हृत्तेर्नित्तुं संयोगादित्वाभावात्सुटि
गुणाभावे न भविष्यति । नन्वभक्तत्वमेव कात्मूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतरत्सेवा किं नोच्यते इति चेन्न । ३७

४ तोऽश्रमक्रात्वे संस्करोतीत्यत्रनिङ्ः विङः इतिनिघातः समूपरस्यमुदात्तवहितत्वाद्दनिङः इति पर्यु
दासस्यनिङ् सहशा बरप्रत्मायकत्वाल्लुटश्चापरत्वान्न प्राप्नोति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानव
५ दितितुपरिभाषानास्ति हलः स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति त्वेवं तस्मा श्वाश्रयणान्नथावह
न्निकारमवे विचारणीयामेतिदिक्का संपूर्वस्यक्वचिदभूषणोपिसुडिष्यते। संस्कृतं तत्कमितिा। वि
नापिखलु संबंधे स्थानमानादिमत्स्वति। सुधीरधीपीनह्यनः कात्स्न्यं कुर्वतः सुरं ७ उक्तार्थः।
सगुणां निर्गुणां वापि ये केचिदिहमागतो। पुरस्कुर्वीतमतिमान् प्रकृतिः प्रतपर्ययथा ५ श्रुति
घिसत्कारे विशेषश्चापरत्वे बेनोक्तः नयाहि। प्राह्लणाणयानधीयानायासनमुदकंदेयं न
मत्तुन्निष्ठेदमिवाहनापेवोन्निष्ठेदमिवाघश्चेद्राजन्यवैश्योवश्रमभ्यागते कुर्मतलिनिपुण्यार
था स्पेहघादिवि। देसमममस्तहरति प्राप्तोपिबसतेमहात्मा। निलीनोपि। केल्पोहतत ऽहतेऽ
रतेपरं ६ कुमारीमत्रकुमारशब्दाकारस्यमात्विपदिकस्वरेणोदात्तस्यपित्वाद्दनुदात्तेऽनि राम
४

पिपरेलोपेसतिचानुदात्तास्यचपत्वोरात्तलोपइतियास्मिन्ननुदात्तेउदात्तोलुप्यतेतस्यानुदात्तस्यो
दात्तविधायकेनाष्टमप्रथमस्थेनऊंबुदात्तोविधीयतेतदाथ्रेयेणायंसूत्रितस्तत्रयपछुदात्तोलु
प्यतेतथापिवर्णानोनिसत्ताच्चयेणनिलीनत्वाभिधानं।ननुदात्तस्यचयत्वोरात्तलोपर
तत्राकिमर्थमनुदात्तग्रहणं।यावतानुदात्तएवोदात्तलोपेपरःसंभवतिनस्वरितोदात्तो।नच
प्रासंगेवहतीतिप्रासंग्यइत्यत्रप्रासत्ततइतिप्रासंगइतिकर्म।णोघञन्तेथाथादिस्वरेणान्तो
दात्तेतद्धतीतियत्रसयस्यातित्वात्स्वरितस्यपरत्वमुदात्तलोपेसंभवतीतिवाच्यं।निघातस्यस
र्वस्वराणामपवादत्वादपवादविषयेणाहिउत्सर्गोनप्रवृत्तेस्तत्रस्वरितोविधेयस्तेनानेघा
तेनथाथादिस्वरस्यबाधनात्।नवानिघातलोपयोःप्राप्तयोःपरत्वाल्लोपएवेत्यपिवक्तुंयुक्तं
उक्तविधयानाधिगतोदात्तगुणस्येवाकारस्यलोपप्रसंगेनोदात्तलोपाभावादितिप्रत्याख्यात
मनुदात्तग्रहणंभाष्यकृता।वृत्तिकारस्त्वनुदात्तग्रहणमाहेरनुदात्तार्थमन्यथानाधिकारा

५ न्मादिषु स्तातामित्माशौ ऊहे मोऽङि लुङि अपरे शपादिति ल सार्वधातुकानुदात्तत्वं कथमप्रत्ययपरत्वे

णोऽह्न तस्यकास्याचीन कारलोपे प्राप्ते सत्वमानामौत्त स्यस्याद्धृहेरिष्यमाणेन स्यात्। अत्र

5 माङ् प्रयोगोऽडागमनिवृत्त्यर्थो हि तन्मते विषयमाशुदात्तं स्यात्। हि शास्मयोर्गो हि चेति निघातप्रतिषे

धार्थः। अत्रयत्रप्रत्ययउदात्तलोपस्तमस्मे बोधिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थेनाधिकाराद्

तस्यप्रसंगो यदि च यास्मिन्ननुदात्ते परतउदात्तलोपस्तस्य धेस्तदाने स्य लोपे प्रतिविधित्वाभा

वात्तत्राति प्रसंगइति बोध्यं। ननु यथारेरुदात्तस्तदा इंधीवेसत्वं धेहि ङि नास्यनुदात्तेस

नुदात्तत्वे सोपुरस्यागमत्वादनुदात्तत्वे स्यान्नलोपस्ति अयोन लोपे अस्मोर हलोपस्तमकारलो

पे अम स्यागमानुदात्तत्वस्यात्तस्य ध्यपञ्जितत्तकृहणोनगत्तस्य तसोवइति धातुस्वरेणाबाधा

उदात्तलोपेसतीकारस्योदात्तप्रसंगाद्धृतोदात्तत्वमिष्यमाणेन स्याद्धिति चेन्न। विंहीधिविं

। इ अप्योमेल सार्वधातुकानुदात्तत्वेनेति प्रतिषेधान्नसयोरुदात्तत्वमेव विंदात्ते। रिवंदात्तेइं राम० ५

दीनेमारीतशब्दस्यसीयुडागमत्वाइनुडीत्तत्वमेवभविष्यतिः इयमित्यादौतुसेस्थायात्स्ववयु
वेतपविविनयपोनुडात्रस्यवृद्धिर्विधीयतेनयस्मायत्वेमेनुडात्तेयज्ञाहेशो॥वृद्धिशब्दाकारस्योदात्तस्यलो
पाउदात्तत्वमारेयघपिप्राप्नोतिनत्वाप्यपचादित्वकरणसामर्थ्यादेतोदात्तत्वमेवभविष्यतीति
रिकः॥ इतेपहस्मनुन्मूलप्रतिधारवलुदुर्लभा। स्वनिवर्त्म। किलोदात्तनुदात्तोऽनिब्रजायते ७
श्रुमारीत्साशवुडात्तमकारंनिवर्त्सं॥वुडाचनिवृत्तिस्वरेणोदात्तोभवतिनतुसतिनतुसतिनस्मि
न्निसमर्थः। वरुणास्येकस्याव्हवृद्धिर्वनकस्योपयुज्यते। नवर्द्धयतिपाकेचिदिहयीकारमिवाग्निते ८
याधनत्ततारिहनापुरुषस्यवृद्धिःकेचिदाग्नितेनवर्द्धयन्तिस्वमानेनकरोतिसाकस्योपयुज्यते स
नकस्यापीत्यर्थः। वरुणस्येतितत्रइष्टोतः। यथा अग्निवरुणौदेवत्ताअस्यस्यातइत्याग्निवारुणमितिम
त्रवृद्धिर्नेमनिहदेवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदवृद्धौसत्यामीद्वग्नेःसोमवरुणयोरित्यनेनप्राप्तमीत्वबा
धितुंहावृद्धिमतुत्तरपदेदेवताद्वन्द्वेअग्नेरिकारःइदादविति। एतपतेनघाचहृद्धिर्वरुणाशब्दस्य

६ श्राश्रितमग्निशब्दस्यैकारं नवर्द्धयतीतिस्वातिरिक्तस्यनकस्याणुपधुस्यनद्वस्यर्थः। पघप्याग्निवरु
गौरैवतेतिविग्रहवाक्य एवप्राकृहद्वैरीत्वमोहृद्ये रितिप्रसज्यते। न थाप्यपवादविषयत्वात्क्रि
6 यावाक्येनाक्रियतेकिलौकेतुभवत्सेवेत्वभिविरिकु। ११ स्फुरद्व। ह्निम्रियाहिनो घाश्रयापमनु
मते। सेत्रिधौ गौरवेयस्य सोमस्याग्नेरिवोचिते ९ स्फुरेन्माहृद्भि। म्रियाहिनोपिसाति शयप्र
भुत्वहरहितोपियश्च स्य प्रभुत्ववानेवसख्या श्रयणीगोपस्य से। त्रिधौ गौरवंभवति यस्यनुसं
त्रिधानेनगौरवं समहतापि प्रभुत्वेनाश्रितोनाश्रयणीयः। यथा सोमशब्दस्य हृद्बृहीन स्या
पि से त्रिधौ त्र्याग्निशब्दस्य गौरवमीरद्ये: सोमवरुणयोरित्यनेन दीर्घकार विधानाद्भवतीतिस
एवाश्रययोग्योन तु हृद्भि पुत्रोवरुणशब्द त्र्याग्नि वारुणी मनद्वाहीमालभेते सा हीत त्स
त्रिधा विहृद्वा वृत्तिकृत्स्वेकारविधानेन दीर्घतया प्रासस्य गौरवस्य निवारण हितिरिकु। न
मीनायेन मुहृद्दोन द्विजा नच वांधवाः। सेत्तामात्रफलं पुंस सत्पा जत्वमचाहिवत्त १० जन राम

६

पदशब्दात्क्षत्रियादञित्यत्रारभ्ययोये प्रत्ययास्तेषांतद्राजत्वं यथातेतद्राजा इति सूत्रेणाविधीयमा
नाया अवयवार्थस्मातद्राजसंज्ञा सैव फलं यस्मात्तदाह शोभवत्ति तथापुंसस्तद्राजत्वेगतेनिया
सेत्तानस्कलमेव नतु दानभोगादितस्य फलमित्यर्थस्तावता राजेनितन्क्रमेणशब्दस्य व संपत्त्यो ऽ३
स्यच्छरिशब्दवन्तु दानभोगाहिरेस्पिमजतेपाहनातमहत्तिरेजनाधुर्थ्यप्रजिपाद्दनानुत्तमस्य येऽपि
कत्वमित्युक्तेभवति। भागपे विनायतः स्वस्थहातव्यमर्थिनस्थूलभ्यंते। तथा च महाभारते।
वविनाक्रतपुराणीनोनराणांमहतामपि। त्रीरापेनानुपपद्यते स्वद्दातव्यमर्थिमहति
।स्वनाहिहसातेनेरस्युक्तेभवति। अंगस्यापत्त्यं मांगो वहून्यपुंसामंगा इत्यादेन तद्राजस्य बहु
ष्वतेनेवास्त्रियामिति लुक्कविधानाद्यथा तद्राजसंज्ञायाः फललोपरा वनामस्त्रथा तत्क्रमुपह
षेतद्राजसंज्ञायांनाशारावफलंनास्तीति। नतुद्दो नेजस्य बहुष्वतेनेवास्त्रियामित्यत्रबहुषि
मनेनभीमोभीमसेन इत्यत्रैव संत्नेकदेशस्य ग्रहणान्नबहुवचनग्रहणोबहुवचनेऽञसामारो

सम्याभरण· ८
७
7

परतस्तत्राजस्यलोपइत्यर्थः तथा चातिक्रांतोमानमतिमानंगर्दभस्तासावेगेभ्यः आगतोगरूप्यहस्मारौषु
बहुवचनपरत्वाभावात्लुङ् स्यात् नचशासमेवाश्रित्योतरेगत्वा सर्वेतस्मात्ज्ञस्यलुक्कारिष्यते
इतिसुत्रांबकौ। अंतरंगोपिविधिर्बहिरंगेणागसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुकाबाध्यतइतित
वाच्यंतहीयस्त्वत्वपुरुषत्वलुत्वहस्माहावेकवचनवर्त्तमानयोर्मपर्ययेतयोर्मुखमहस्मदोः प्रत्ययोत्त
रपदयोश्चेत्यनेनत्वमादेशविधानेनज्ञापनातानवश्यमत्ययलसगोनबहुवचनपरत्वेलभ्यं
नलुगन्तागस्येतिनिषेधसुत्रेगस्यप्राप्तस्यागमनागंवानस्येवाप्रकृतेतत्रशजलुक्प्रत्ययमा
त्रस्यकार्येनागस्येतिवाच्यांपूर्वभिर्णागोभिः कौमुदस्तत्रकीनार्थस्याहीयस्पठकोष्यर्थ
त्वेतिलुकिलुक्तद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययलुकिप्रत्ययलक्षणेनभिसमाश्रित्यपत्तन्नो
ष्वेतिप्रासस्यलुकः प्रत्ययमात्रकार्यत्वेनांगकार्यत्वाभावात्प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तेः पं
चगर्गइतिप्रयोगप्रसंगात्। किंच। यदिबहुवचनेपरतस्तत्राज्लुक्तदाअत्रेरपत्यानि राम

सर्वानुदात्तः पादेशब्दोदृष्टपादित्वादाद्युदात्तइति सर्वं परप्रकृति स्वरेणासमासांतोदात्तत्वाधे पादशब्द
स्याद्युदात्तः श्रूयते तस्मादुदात्तस्वरितानुवृत्ति रुक्तामुपगंतव्येवमन्नूह्य तमुदात्तस्वरितानुवृत्तासामा
न्यतएवप्रकृतिभावोविधीयतोनत्याद्यानुदात्तः प्रकृतिस्वरोप्यसुसमासांतोदात्तोप्यसुभिन्न
विषयत्वेनोदात्तानुदात्तयोर्विरोधाभावाद्दिनिवेत। अग्राच्छरोप्यादधित क्रकौंडिन्यापेत्यत्रस
स्यापिसंभवेतत्राद्यान स्वदाधिद्वानविवर्त्तकत्वदर्शनादिरत्यनुवृत्तेयवश्यपकत्वात्। ननुसत्व
मेवनकर्त्तव्यामिहबहुव्रीहौन नञ्सुभ्यामुत्तरपदस्यांतोदात्तविधायकेन नञ्सुभ्यामित्युत
त्सूत्रेसिद्धेविधिरारभ्यमाणोनियमायेति न्यायान्नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरंतोदात्तोभ
वतिनान्यस्मात्येवं नियमापभविष्यति न चानेकपरस्वरप्राप्तौसमासांतोदात्तविधानान्नि
यमेनतत्त्व्याहृतोपूर्वोत्तरपदयोरपि स्वरप्रसंगएवेसति स्यादितिवाच्यो।शितिशब्दाडुत्त
रपदेतिनियमेयदबहुवचनछंदवर्ज्जनेनतबहुव्रीहौप्रकृत्यास्वरेभवतीत्येतन्नर्थस्याशितेनिःसा

५

सम्याभरण

८

8

बकृचवहुव्रीहावभसत्तिरिति सूत्रस्थाशितेरेवोत्तरपदस्य स्यात्ति स्वेनास्यत इति नियामकत्तपो
गीकारात्वाशिशोख्येराः पूर्वपदस्य कृत्ति स्वरराव भविष्यति बहुव्रीहौ विज्ञि चेत्सादुःखते। उदराश्वेषु
त्तरपदेषु पूर्वपदांतोदात्तविधायकेन तेपरत्वात्सूत्रे रणानुदरः स्यादरस्तादोपूर्वातोदात्तत्वे
भ्रात्सेनजसु स्थामितस्सपरांतोदात्तविधायकत्वासंभवे विधिनियमसंभवे विधिरेव बलवा
निति वचनात्। नियामकत्वायावकृमयुक्तत्वात्। शितेन्नित्यावकृजित्सत्रनित्यावकृजेव
नान्यस्मिन्नपि नियमः संभवतीत्यवश्यं बहुव्रीहौ यत्स्या पूर्वपदमिति कर्तव्यं सूत्रे हंत त
हिं प्रहत्याः पूर्वपदमित्येव क्रियतां मा कारि बहुव्रीहिग्रहणं च न च तत्सुरूपाद्यावत्तिप्रसं
गः इति च वाच्यं तत्सुरूपे तुल्यार्थतृतीयांते सत्त्वस्यंतस्युपमानवाचि च्चाव्ययं द्वितीयांते हि
स्यांते पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवतीति तत्पुरुषार्थ कतत्सरूपे तुल्यार्थं सत्सपम्युपमानाव्ययपदेति
याकल्याः इति सूत्रस्य नियामकत्वो गीकारादहनात्सेपप्रसंगात्। एवमिगंत काल कपाल भगाल एण

तिलु । कि गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु स्त्रत्वाछुवा पस्म विव ह्यायामेकत्वा हि विशिष्टे र्थेसं को ना वपि
श्रर्थप हेलुक प्रस समते। । न चलुमे पिजवप्रत्यये प्रत्ययलक्षणेन गोत्रे लुग चीमज्ञा हा चलुक्
स्मा हि ति वाच्ये। व र्गा ष्व ये प्रत्ययलक्षणमति घे धा ता । प्रत्ययपय हेतु बहुवचन परत्वा भा
वैन हे। धा मा वा हि ति चेत । प्रत्यय पपहे पि प्रत्ययलक्षणेन विहानाम पत्ये बे हृर स्मा हे। बहुवचनं

परमिति ममयोरपि पक्षे यो गोत्रे लुगचीत्येवा लुगभ्युपगेतव्यः। ननु स्वगोत्रप्रत्यये प्रत्ययलक्ष
णप्रतिषेधान्न जातिरात्रेति चेत् उच्यते। यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयेण प्रत्ययत्वाश्रयेण तन्नल
यलक्षणेन निषिध्यते नापाति। यथा गोहितमिति ह्राववाह पस्त तभ्रयथात् राहस्मिती मा गमो
हलादिः पित्सार्वधातुकमस्य याश्रयत्वाहत लोऽपि सत्यप्रवर्त्तते तथा जातिप्रत्यये श्रयत्वाद्गोत्रे
लुगचीत्यलुक् प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्त्तत इति। अथवा गोत्रे लुग ची ति विषयसप्तमी तेन त
त्प्रत्यये विषयीभूत एव लुकः प्रतिषेधः। नन्वेवमप्यर्थपक्षे वैहस्यापत्यं बहवो माणव
का विदाः स्यत्र लुङ्ग प्राप्नोति अभ्यो बहुत्वे ह समभावात्। तथा गार्ग्यवत्सवाज्ञाद् इति द्वे द्वे पितृद्वि
तउ सन्निदृशाया ये केकाश्मि न यैऽसन्नोन बहुषि तित्रा गोयो बहुषुयश्मो बहुषि लुक्
मा न्नोलुङ्ग प्राप्नोतीति चेत्। प्रत्ययग्रहणलक्षणा परिभाषा नेहं तद्ग्रहणात्तद्ग्राजं तमजनेव राम

जं तं वपठ्यह्यपि तस्यैव ह्येषामभावात्तानन्येवे कश्यपस्यापत्यं काश्यपं विदाद्यञ् काश्यप एव काश्यपस्य
प्रतिकृतयः काश्यपाः तत्र प्रतिरूपकेऽर्थे साहश्ये यत्प्रातिपदिकं ततः कन् विधायकेन इ
वे प्रतिकृताविति कनोऽप्यपवादि पुराणप्रसिन्नेय जीविकार्थे तस्मिन्नभिधेये कनो लुप् विधायकेन
जीविकार्थे चापण्ये इति देवपथादिभ्यश्च इत्यस्य कनो लुप् विधायके देवपथादिभ्यश्चेति सूत्रे शि
वो विष्णुरिन्द्रश्च स्कन्दो योधनः इति चित्रकर्मणि गतः कविशिति ध्वजेषु इवे प्रतिकृतौ विहितस्य
कनो लोपार्थं ये देवपथादिषु पठ्यन्ते तत्र नाम्नार्थं मचित्रकर्म ध्वजेष्विति पाठात् लुप् विहित
स्य बहुषु प्रत्ययेत्तरस्त्रेलुक्कप्रसंगात्तद्वेत्ता यत्र नो क्षेम तत्र यस्कादिभ्यो गोत्रे इत्यनेन गोत्रे यह
णामनुवर्तते तेनापत्यं बहुत्वे लुक् गोत्रस्य तथापि प्राप्ति कालिकबहुत्वे वर्तमानस्यापि प्रत्ययस्य लुक् भ
विष्यति तान्येव वर्तनेते तेनापत्यं बहुत्वे लुग् गोत्रस्यार्थानामपि त्रिकालिकबहुत्वे वर्तमानस्याजत्वाम

पित्र्यं गास्य प्रतिहृतत्वयोर्बन्धकत्वं गाइति तन्न। मातेबन्धुवर्गान्तर इति लुकप्रसंगः न चात्रापि गो
त्रग्रहणात्तु हस्या समाधाने शक्याभिधाने यस्मादिभ्यइस्य तः पूर्वस्मिंस्तासनजलुक्। किंतस्य तु हन्ने
र भावादिति चेत्। तथात्र स्वबन्धुत्वे नेवास्त्वेपामिति तेनैव ग्रहणात्। प्रियोवांगोपेषां तेत्रिपवां
गाइत्यत्र बन्धुवचनपरत्वात्तमात्रस्य लुको निवृत्तये गोत्रग्रहणापहे न कार्यं तत्रापि स्वबन्धुत्वसमा
वाहेव लुकप्रसंगाभावात्। ततश्चात्रानिरिच्यमानस्यातेनैव ग्रहणास्यार्थपत्तेय मर्थः। यास्मिन्नर्थे
लुक्क्रुमा क्रमतस्य प्रत्ययस्तस्त्मेनैव चेत्। तत्तेबन्धुत्वमिति तथा चागार्ग्यस्य प्रतिहृतत्वयश्चां गाइत्यत्र प्रत्य
यस्वपत्यार्थप्रत्ययः प्रतिहृति हृते बन्धुत्वमिति न लुकः प्राप्तिः। नन्वेवं काश्यपस्य प्रतिहृ
तयः काश्यपाइत्यत्रापि तथाहि लुकः प्राप्तेस्तेनैव ग्रहणोति वारके सति किं गोत्रग्रहणात्तु
हन्निर्निवारिकेतु नामिति न शाकेत प्रसविता नंतपदहशदान्तोत्रियाहात्रे तादिभिः पूर्वसूपक्रों
तानामेवाजाहीनांतस्याजाहतितच्छेदेनपरस्मिंश्चौद्विराघनाहोपरस्मिंस्तासनजसेहापाच्च राम १०

मावाहतएवयञञोश्च्योनिलुगारंभस्तत्रतेनैवेत्सस्यतज्ज्ञातीयेनेसमर्थोबोध्यस्तेनोगर्ग्स्यापत्या
निबहूनिगार्ग्यस्यापत्यानिबहूनिविदाः इत्यत्रअजेतादन्तद्विरापहोत्विपीर्घजितोपूनिलु
गस्तिजोगरेतीत्रोलुकियघपिगोत्रेप्रत्ययउत्पन्नोपुत्रवहुत्वेबहुत्वंनतथाप्यपत्यतयापुत्रोतज्ज्ञा
तीयइतिभवतिलुक् आंगइंदेवदत्तपदंइत्तागार्ग्यइंदेवदत्तायह्यदत्ताः इतिवेदेतुलोपभाकुप्रत्यया
र्थबहुत्वेनबहुत्वमितिलुगभावः भार्गवश्चवात्स्यश्चाग्रायणाश्चभगवत्स्सायायणाः इत्यत्रतुयघ
प्यत्रयगोनआदिकचोलुगभावात्द्वौपिमिरेवनहत्तंबहुत्वंतथाप्यपत्यतयातज्ज्ञातीयत्वमस्ती
तितज्ज्ञातीयहत्तबहुत्वेलुग्भवति। नवेवंगार्ग्यश्चकाश्यपश्चगालवश्चगार्ग्यकाश्यप
गालवाः इत्यत्रगालवस्यकश्यपाणोलुगभावेप्यपत्यतयातज्ज्ञातीयत्वमस्तीतिलुकृप्रस
गइतिचेत्। भगुवत्सायायणोषुनोहादस्वरितोहयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामितिति
ईशदयाहल्वोप्यलोपिरमिपत्यप्रत्ययेः हत्तबहुत्वेविकल्पोभविष्यतीतिदिक्।। अत्रिरापित्रा

ह्मणानां परितो ये जयतो राज्ञो महान्तमुत्कर्षमाह। स इत्सेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा
पिन्वते विश्वदानीं। तस्मै विशः स्वयमेवानमन्ते यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एति। ब्रह्मा ब्राह्मणो
यस्मिन् राजनि पूर्व एति अथ मं प्रजा भाजनं भवति स स्वे ओकसि गृहे सुधितः सर्वकामै
स्तृप्तो वैरिभिरपरिभूतः सन्तिष्ठति इळा पृथ्वी विश्वदानीं सर्वकालं तस्मै सर्वरसैः सं
तोषं जनयति। विशः प्रजाः स्वयमेव नमन्ती सर्थः अप्रतीतो जयति स धनानि प्रति जन्यानु
त या सजन्या अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः अवस्यवे अवनं पाल
नेच्छते ब्रह्मणे ब्राह्मणाय परिवो वांछितं करोति स राजा परैरप्रतीतो परिभूतः सन् प्रति
जन्यानि वैरिसंबंधीनि धनानि तथा या इति यानि सजन्या सजन्यान्यपि धनानि स जयती लील
यैवो पाहत्तेत थान्तु राजानं देवा ब्रह्मणे कृताहयो प्यवंतिरसे तीत्यर्थः। स प्रतिरथ। ब्राह्मणानेव
विद्वषः सर्वशास्त्रविशारदान् तत्र वर्षति पर्जन्योत्पति पत्र प्रजापेता विद्वद्भो ज्यान्यावेक्षो सोपेषु राम ११

राष्ट्रेषु भुंजते। ते षड्वृद्धिमर्वचतुःचं महत्वाज्जापते भयायेति। चतुर्थे प्रथमे शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्सा
ग्रायणेषु। गोत्र इत्येव शारद्वतः। शुनकदर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रे पत्ये फक्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं
भृगुवत्साग्रायणेषु विषयभूतेषु विशेषेषु। शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत्। शारद्वतो ऽन्यस्तो
हि। अष्टमस्य चतुर्थे नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्। उदात्तोदयस्य स्वरितो
दयस्य वा अनुदात्तस्य उदात्तात्परस्य स्वरित इति प्राप्तः स्वरितो न भवति। अगार्ग्यका
श्यपगालवानां मतेन उदात्तोदय उदात्तपरस्य इत्यर्थः। गार्ग्यमते त्वाध्वर्यु हरथ्यानि। तत्र शब्दं
आध्वर्यवः। हितापवतुर्थे। राष्ट्रावारपाराद्घखौ। इति तो पुंल्लिंगगोत्रे योः। यथा हृपोगोत्रे प्रत्ययः। एष
तात् क्षत्रियगोत्रात् आर्षात्। इति तत्परयोर्गोत्रे निलुक् भवति। तद्राजस्य बहुषु ते
नैवास्त्रियां। तेन तद्राजाः अञ्जादयः तद्राजसंज्ञा इति। चतुर्थे प्रथमे तस्य तद्राजसंज्ञकस्य
प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य अस्त्रीलिंगस्य लुग्भवति। तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भ

वृत्ति। आगावं गाः॥ प्रहृ हृस्यांति केस्छेपं पूर्वंरीत्सान धीमता। कर्त्तोपि रांपंतत्रु ध्याहे: कर्मोभ्
पैचात्ते छुति ॥ ११ ॥ धनतंव प्रभुत्वाहिना देव वृश्याल्प्रहृ हिं गामितो यो मि त्वां देस्तदं ति
कोपूर्वं रीत्याचतुरेराान स्छेपं स्वपमेव हिं तो योराज्ञातहृ ति केचनाप्रात्याहिना पूर्वंरी
त्यास्छेपमित्यर्थः कर्तेति। अरापंतत्स्यत्रु ध्याहे: कर्त्तापि रांप ततपाप्रहृ। धिंगात्तस्यत्रु
ध्याहेरंति केक मींभ्यति छोति कोवलुस्यपे स्यसेंति धीपस्र कतु कारकप्रयो क्ताकर्तृत
पाभ्रु कुपावितस्यनस्य सोतेधो मट पो स्यतामे वावलंबते ननु प्रयोजकत्वामित्यर्थः। प
घपि वृध्यते माराावको धर्मबोधपतिमाराावकं धर्मे इत्याहे गातिबुद्धी ति सूत्रेणाकर्तुः
कर्मसंज्ञा। कोपतेतथापि पूर्वमपरिवितस्या पितुपवितस्यतसे विधोनस्या तेअमाविः
कुर्याहितिहर्शापितुमिवक कोकर्मत्वमुरीकृतमिस्त्रत्ये ष्यामिहिते। ननु परिनतत्र माराा
वकः कर्त्तीतदाकर्तरीततमामितिधर्मस्यकर्मसे हानस्याघ्यामाषेष्व भ्रंवधाविरस्प्रा एण
१२

स्वस्मिन्प्रति कर्तृत्वाभावाद्धो। किं तत्र मान्तापपि माणावकानां न कर्मसंज्ञेति चेत्तदुच्यते गरी
गुणत्वेः पूर्वप्रकृत्यर्थे तस्य कर्तृत्वं। तदानीमेव चासौ धर्मकर्मकबोधे प्रयुज्यते। धर्मं बु
ध्यस्वेति तोपस्या प्रवस्थापां कर्मधर्मस्तस्यां न कर्ममाणावकः। किंतु कर्त्ता यस्यां राणं ता
वस्थापां कर्म माणावकस्तस्यां तु न धर्मः। कर्मतत्कर्मकबोधे प्रयुज्यकर्त इति प्रकृत्यर्थ
एव तस्य कर्मत्वान्न इत्तिहे त्वेवं गतिबुद्धि इति सूत्रेनारंभणीयो। पावता प्रयोजकव्यापार
विवक्षायां प्रधानभूतेन तेनाप्यमाने माणावके प्रवर्त्ताकर्मत्वा प्रकृत्यर्थे स्यात्ते चार्ह सं६
तरेणात् यांप्रथमयह त्नामपि कर्तृसत्तां वाधितुमुत्स हंत एवेति वेता सूत्ते प्रयोजक
व्यापारेणाप्यमानस्य यद्धि कर्मसंज्ञा भवति। तदा गत्यर्थाद्दीनामेव नान्येषामिति नियं
मापास्यारंभस्तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रथमप्रहत्तायाः कर्तृता
याः अनपायात्तत्तीयायाणवावस्थानमिति। यथोक्तं। गुरुणा। क्रियायां स्यात्ते चात्त्वेष

णोकर्तृत्वं गतः। निपमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मस्तृतीया। ननु यथा कर्तृसं
निधौ करणादीनां नास्तिस्वतंत्रत्वं तथा प्रयोजककर्मसंनिधौ प्रयोज्यस्यापारतंत्र्यात्। कर्तृसंज्ञाया अप्रसं
गात् तृतीया न प्राप्नोतीति चेत्। प्रयोजककर्मसंनिधावपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना
स्वातंत्र्यस्य क्रियासिद्धौ सत्त्वात्। अयाचितारं नहि देव देवमद्रिः सुतां याचत पितुः शशाङ्के सत्य
नुसुतां प्रति न। किं विदुद्वाह विपर्ययं याह। पितुः बोधयितुः शशाङ्केति व्याख्यायां तु अर्थत्वात् सिध्य
ति। ननु कर्तुरिकर्म व्यतिहारहसत्रैव। किमिह कर्मशब्देन क्रियाग्रहणम् उत वेः शब्दकर्मणाः स्व
त्रैव साधनकर्मग्रहणं। तत्र प्रथमे शब्दक्रियाणामिसमर्थस्त्वहाचयति उत्रै देवदत्तो ह्रावय
ति पुत्रं देवदत्तेनेत्यादावनिप्रसंगः शब्दायते देवदत्तः शब्दाययति देवदत्तेनेत्यादौ तु शब्दलस
णास्य कर्मणो नभावात्कर्मान्तराभावाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसंगः। शब्दोपलक्षितरूपा
र्थवर्त्तमानानां तु गुणोत्पादीमशब्दक्रियाचात स्मृणोति श्लोकं देवदत्तः श्रावयति श्लोकं

देवदत्तमिश्रादेः कर्मसंज्ञान प्राप्नोतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं नवबुध्यर्थत्वादत्र सिद्धिः शृगालो
स्याद्देनोज्ञानमात्रवचनबुध्यर्थत्वाभावात्। द्वितीये तु शब्दो येषां साधनकर्मत्वस्यार्थः तत्र ज्ञ
स्यति पुत्रं देवदत्तो जनयति पुत्रं देवदत्तमिश्रादेः कर्मसंज्ञानस्याज्ज्ञत्वस्मादीनामशब्दक
र्मत्वात् इति चेत्। सत्यं। उभयोरपि द्वैघसद्भावान्नैकोपि भाष्यकारेणाभिहितः। किंतु। कै
यटेनोक्तं। किं यायग्रहणो गतिबुद्धिशब्दसमस्तवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वा छ
द्वैकर्मेति कर्मग्रहणामनर्थकं स्यादिति तत्त्वा मर्थ्याः साधनकर्मग्रहणानहस्येष पुस्तक्या
श्रीयते इति नयपुत्राहि कर्मकाणां ज्ञत्वस्मादीनामुपसंख्यानमेव कर्त्तव्यं। श्लोकादि
कर्मत्वे तु शब्दकर्मत्वादेवासिद्धिः। यदि हृशिष्य स्तु जनं मज्ञानविशेषवचनस्तदापशप
निरूपतर्कः कार्यापरागं दर्शयति रूपतर्कः कार्यापरागमिसेनास्ति हृये हशेरप्युपसंख्या
ने। यदि च ज्ञानमात्रवचनो दृशिस्तदा हि बुध्यर्थत्वादेव सिद्धं। केचित्तु जल्पवमपिव

वनेनबोधनं जल्पतीति वचनेन बोधयतीत्यर्थः। तथा च तत्र बुध्यर्थत्वादेवासिद्धेः। न च बुद्धिर
न्या बोधना वान्येति वाच्यं। बोधनाया अनुपसर्जनीभूताया बुधेः सत्वेन बुध्यर्थतायाः सत्वात्।
उपसर्जनीभूतोऽपि गम्यादिरर्थोऽत्र गृह्यते नो चेद्धारिणि कर्तृत्वस्य णीच्य हरणमनर्थकं स्याद्यतो गत्यर्था
दीनां संपत्ता नो कर्तुः कर्मसंज्ञा माभूदिति णिग्रहणं। यदि चोपसर्जनीभूतगत्यादिरत्र न गृह्यते तदा ग
र्थतात द्राविनाथाणीग्रहणं गमयत्यादेर्गत्यर्थत्वाद्धारिणिग्रहणं सार्थकं न स्यादिति। वस्तु
तस्तु यात्किं विजल्पतितमनोजल्पयतीत्यचेतनविषये बोधनापाभ्रमावाच्चेतनविषय एव
हं संभवतीत्यपसंख्यानमेव युक्तं। अकर्मकाणामित्यत्र कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मर
हितानामित्यर्थो बोध्यस्तेन मासमास्ते मासमास्यति देवदत्तं। गोदोहमासयति। क्रोशमासय
ति कुरूनासयति देवदत्तमित्यादौ कालादिकर्मणां सकर्मकत्वेऽप्यकर्मकत्वनिबंधनः। कर्म
संज्ञासिद्धा देवदत्तो मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लकारः सिध्यति। मासमास्यते देव

दृष्टेनेति मामेकर्मणामपिलकारोऽभवतीतिनत्वकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणांकथं न चकावाही
नांसर्वदासत्वान्नैतेरकर्मकत्वंशक्यतेवक्तुमितिवाच्यं तेषामपिविवक्षापातस्वव सुवचनत्वा
दितिचेत्। असंवाविद्यमानकर्मणामेवाकर्मकग्रहणेनग्रहणेनत्वविवक्षितकर्मणा। न
ष्यामसतिपवाहीनामपितदविवक्षायामकर्मकत्वनिबंधनकार्यप्रसंगः। नचपक्षाविवक्षान
दाश्रयणात्कथमकर्मकत्वमितिवाच्यं। धातूनामकर्मकशब्दामपदार्थत्वात्तत्रचकालिक
र्मसंबंधदर्शनेनसारूप्यात् एवैतदितितत्वमूलस्यविषयानाकर्मकत्वव्यपदेशभाजोऽभवेति
नथाचात्मनमविद्यमानादिकालत्वकालादिकर्मणःक्वापिनशक्यत्ववचन।मितिसामर्थ्याच्च
व्यतिरिक्तकर्मनिषेधः किंच। अकर्मकस्यसांतरंगस्यदूष्यकर्मणाएवनिषेधोनवाह्यस्य
कालादिकर्मणः। चांतरंगत्वेतुदृष्यकर्मणा। केयायाः प्रथममेवसंबंधात्परिमाणा
दिस्तानार्थपक्षात्मः। वालसंबंधइतिनसबाधत्वमितिदिक्। प्रथमचतुर्थ्येगनिवृत्तिमन्न

वसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता सणौ। अर्थशब्दः प्रत्येकं अभिसंबध्यते। गत्यर्थानां
बुध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाण्यन्तानां यः क
र्त्ता सण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति। गच्छति माणवको ग्रामं। गमयति माणवकं ग्रामं। नीवह्योः प्रति
षेधः। नयति भारं देवदत्तः। नाययति भारं देवदत्तेन। तथापि गुणाभावेनागतिगतिः प्रतीपत इति
प्राप्तप्रतिषेधः वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति चोपक्षेपः। वाहयति यवान् बलिवर्द्दान्
अत्राणौ बलिवर्द्दाः कर्त्तारो ण्यन्ते तु नियन्ता सारथिः कर्त्ता तत्र नीवह्योरिति प्रतिषेधस्य प्रति
षेधाद्विधिरेव भवति। बुध्यर्थः बोधयति माणवकं धर्मं। प्रत्यवसानमभ्यवहारः। भुंक्ते माणवकं
ओदनं। भोजयति माणवकं ओदनं। अदिखाद्योः प्रतिषेधः। आदयति माणवकेनौदनं। खा
दयति माणवकेनौदनं। भक्षेर्हिंसार्थस्याप्रतिषेधो वाच्यः। भक्षयति पिंडीं देवदत्तः। भ
क्षयति पिंडीं देवदत्तेन। सामर्थ्याद्धि हिंसायामेवाहे तु मा स्मिव एव संभवाहेतुमस्मिन्नो विधिरिति राम १५

प्रविषेधोपिप्र सामत्तेः स्तस्यैवन्मा प्यरतिबुरोहि। रोगं तोप्परागंन एवेतिभ क्षेः प्रमात्तेः हिंसार्थे
स्यता भक्षयतिवलीवर्द्दान् सस्यामिति। क्षेत्रस्थानांमस्थानाभ क्षरोगो हिंसा भवति। प्ररोहाघवस्था
प्यचैतस्याभ्युपगमात्तापरकीयवभक्षरोगेय रोहिंसि तो भवतीत्यि हिंसो गोभक्षरोवाभाहिवर्त्तते
नाशब्दकर्म। अध्यापयति माणावकं वेद। अकर्मक। आसयतिदेवदत्तमिति हिकं। गणापे
तिनोपकारंप्रवर्धमानान संवेधः वात्तीपिकार्यते वे णपते कार्य्यन्त इति करः। क्षिपते इतिवा
र्थमाश्रितस्सु क्षिः प्रवर्धमानाधीमेन्तः कं नयेति ननीचतां नपे निराष्पतत्सु ष्प्रयर्थाः स्वतंत्रेपर
तंत्रतां ११ तेत्रशब्दप्रधानवचनोपिहह्रः स्वश्राम्मातेत्रं प्रधानेयस्पसस्वतंत्रइति प्रधा
नभूतस्वतेत्रशब्दस्पप्रसिद्धतरत्वात्कारकाधिकारे। क्रियाविषयेस्वातंत्र्यग्रहणं। क्रियायां
स्वतंत्रेप्रधानभूतकर्त्तारमपिकर्मभावापादनेनपरतंत्रप्रधानेयस्पसस्वतंत्रइति
प्रधानभूतस्वतंत्रशब्दस्पप्रसिद्धतरत्वात्कारकाधिकारे। क्रियाविषयेस्वातंत्र्यग्रहणं

६६

सभ्याभरण-८ क्रियायां स्वतंत्रे प्रधानभूते कर्त्तरि सत्यपि कर्मभावापादनं न परतंत्रतां नयतीत्यर्थः। नन्व
१६ कारकांतरतिरस्कारे कथं कारो। क्रियामाहर्तुमलं कर्त्तापि ततः कथं प्राधान्यवाचोयुक्तिरत्रे
10 ति चेत्। अत्रोक्तमपि युक्तैः। प्रागल्भतः शक्तिलाभात् न्यभावापादनादपि तदधीनप्रवृत्ति
त्वात् सहकारिणां निवर्त्तनात्। अदृष्टत्वात् प्रतिषेधे प्रविवेकेपि दर्शनात्। आकारादिष्वपि प्रका
रित्वे स्वातंत्र्यं कर्त्तुरिष्यत इति। करणादिशक्तिप्राप्तिः काष्ठादेः कर्त्तृप्रवर्त्तितस्य कर्त्तृसामा
गेव शक्तिमत्ता। न्यग्भावः करणादेः कर्त्तुः सन्निधौ। कर्त्रधीने प्रवृत्तिनिवृत्ती तेषां प्री स्वभा
वे निवारणमपि पाणोयोगात्करणादेः प्रतिनिधिर्दृष्टो न कर्त्तुरशक्तेरत्यादृशोव प्रविवेके
करणाद्यभावे केवलः कर्त्ता दृष्टो नैवं करणादीनि तथा चारादुपकारित्वे तदेष्यत
पाफलसिद्ध्युपकारित्वे करणादिवदनुप्रवेशाभावेपि कारीतस्य स्वातंत्र्यं कर्त्तरि इत्यर्थः। व
स्त्वंतरस्त्व। अगुणाभावे नयत्नाया व्यापारोपातुं नोपादीयते स कर्त्तानदेव च स्वातंत्र्यं एवेच राम १६

रयोगच्छतीत्यादावप्येतेन नानुपपत्तिः स्थालीपचतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिश्चेति दिक्॥ बुध
र्णाधाने वोपि धीमंतो वाच्यत्वेन धियः मत्वा इति दिक्॥ पुरस्कारायोग्यश्चेत्तिरस्कारे कु
विकृतः। तथापि तद्विनो भूत्वा बहुज्वडचितं वदेत १४ हितो हितकारी तस्य हितस्य क्रिनो
येन तिरस्कारः कृतस्तस्य हितकारीव लोके भूत्वा उचितं एव कुर्यात्। उचितं पतद्दीयगुणादि
तदेव वदेत्। ननु तदीयदोषानुकीर्तयेत्। अपि स्वतिरस्कारं वचने चापमाने भवति मान्यप्र
काशयेदिति न्यायादित्यर्थः। तथा कृते सति तच्छ्रवणेनासोपि लज्जितो भवति पुरस्कारे सा
हाय्याधिये हधाविलो का अपितु ष्येनिमाना पमानसाम्येन सीतापत्तिरपि परंतु ब्धाऽतिर
तिभावः। बहुज्वदितिवाय यथा बहुचप्रत्ययः प्रत्ययः पुरश्चेति वचनात्पुरस्कारयोग्योपि विभा
वामुपो बहुष्परस्तादिति वचनान्न पुरस्कृतोयद्यपि प्रकृत्या तथापि तद्धितस्तद्धितसंज्ञो भू
त्वा बहुपटुरित्यादावीषदसमाप्तिरूपमुचितमर्थं वदत्येवेत्यर्थः। ननु प्रकृतया महाबि

भाषयैव बहुवाऽनुक्तो वाक्यस्मिंल्लोके मर्थे विभाषासुपद इति विभाषाग्रहणमिति चेन्न। उ
च्यते ऽत्रानियमाशंको विभाषाग्रहणो निङः तेषु सावकाशानन् कस्मादीन्नवकाशो बहुचू मा
वाधतामिति विभाषाग्रहणं॰ सुबू ग्रहणेन सुपूर्वत्र प्राप्ति पदिकान्तिङं तस्मात्तिङः प्रोक्तस्तनुह
त्यायथाकस्मादयः सिध्येतितथाबहुत्रापितदनुवृत्तमातनोमाभूदिति। क्रियतइति तया
नतु तिङः प्रोक्तेति विवर्तनीयमिति चेन्न। अव्ययसर्वनाम्नामित्यच्प चतकीत्यादिसिद्धयेत
स्यावश्यमनुवर्त्तनीयत्वात्। ननु यदि सुव ग्रहणं क्रियते तदा बहुभावइत्यत्र सुवेन स
बहुचिविधीयमाननमेनो दात्तत्वेन सः प्रसस्येत पटुशब्दो कारस्यापि च्छन्त इति चेन्न। बहुचि
ह्लते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वान्नामानि पदिकसंज्ञायां पूर्वोक्तन्यायाद्विभक्तेर्लु
कि पटुशब्दो कारस्योदात्तत्वविधितः समस्तेर्थ कृत्वाजर्थामिति वचनाद्विधानेन चान
त्राप्रत्ययइत्यात्यादिकसंतानिषेधः समुदायान्तस्योविधानाभावेन प्रत्ययान्तत्वा राम

मावाता। यावत्समुदायस्य संज्ञा यो नतत्तो विभक्तिरन्योत्पन्ना न सा प्रकृतस्यैव पदश्जिन
तस्माउराचत्वस्य संग नचकृत्तद्धितसमासाश्चेति समासग्रहणात्समासस्यैव परि
समुदायस्येति नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नस्यादिति
वाच्यं। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन संज्ञा निवर्त्तत इत्य प्रत्यय इति प्र
तिषेधेन ज्ञापनात्। अन्यथाप्रत्यय इति प्रतिषेधेन ज्ञापनात्। अन्यथाप्रत्यय इति
प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्। विभाषासु यो बहुच्छुरस्तात् विवृत्तिग्रहणं पुरस्तादेव सर्वे भव
न्तीति नियमार्थे तेन प्रकृतिगते एव लिंगसंख्ये बहुगुडशब्दस्यैव मादोभवतः। नतु
ईषद्समाप्तिः प्रकृत्यर्थविशेषणं तेन ईषद्समासो यन्नातिपदिकं तस्मात्स्वार्थे
कल्पबादयः इत्यर्थाबहुचः स्वार्थिकत्वं स्यात्। र्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुव

सम्याभरण ८ १८ नैतत्एवेति किं तु ग्रहणो नेति चेत्। सत्संग्रहणं कुर्वन्नाचार्यो ज्ञापयत्यानिवर्तीते अपि स्वा
श्रयिका लिंगवचनानीति। ज्ञापनप्रयोजनं चत्वारः कन्याः इत्येत्यादिप्रयोगसिद्धिरिति दिक्॥
एकेनापमतोपि स्वोचितमन्नं चयाति सत्कारो। संख्यावान् हात्वसु चावगतोऽर्धशब
ब्दः। १४ संख्यावान्पंडितः कोनाथविवेकवान्माचेद्रह्नमतोनसत्कृतस्तर्हि न खेदः स्ववश
मात्मानं नयेद्यावतात्सत्रकोपि विवेकवशोगताः सोपि सेनस्ते अपत्यु योग्यां पूजामधिगच्छे
देव। यथासंख्या संज्ञावानर्धशब्दः संख्याशब्दादिदीयमानेन [illegible] तु चावगतो
पद्यपि तथापि संख्यावत्त्वात्कन्यादिकार्ये संख्योचितं यात्येवेत्यर्थः। ननु अर्धशब्द
स्य संख्यात्वात्स्यादेवकत्वसुज्ञातेति चेन्न। उच्यते। अर्धग्रहणं च समासकान्ति अर्थ
मितिवार्तिकेन बहुगणवतुडतिसंख्येत्यत्र अर्धशब्दस्य संख्यासंज्ञाभिहिता सा चा राम
वश्यकी कथमन्यथा अर्धमूर्ध्यमर्धं कामितिस मासकान्तो विधिः स्यात्तेन [illegible] अर्धं १८

केसरस्तत्राध्यर्द्धशर्वोत्स्यातीति यदि कात्सरस्मा हीयस्य प्रत्ययस्य द्विगुत्वाद्द्वेलुकः। सिद्धेरध्यर्द्ध
सूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञामित्यध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं भवत्यविदस्मसेख्याकार्यं न भवतीति ज्ञापयय
तितेन कात्वसुज भावः सिध्यति संख्यात्वो विनंच समासादिकार्यं भवतीति वृत्तिकारस्तदाभ्र
येणोयं सूत्रक्तिः वार्त्तिककारा यदि मतं तु न कार्यमध्यर्द्धग्रहणं द्विगुत्वाद्हेवलुकः। सिद्धेस्तथो
वोक्तमध्यर्द्धग्रहणं समासकन्विध्यर्थं तु। किं वा स्वरग्रहणमिति। ननु द्विगोः परस्य न द्विगुत्वस्य
यदि लोपस्तर्हि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यादावपि लोप
प्रसंगस्तत्परिहारायतन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं द्विगोर्निमित्तं यस्त द्वितरस्यार्थं ताभ्यां शूर्पा
भ्यां क्रीतं द्विशूर्पमित्यत्र तु तद्धितार्थो द्विगुरित्यर्थद्वारेण तद्धितो निमित्तं द्विगोर्भवतीति ती
भवति लुक्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र तु नैवमिति लुगभाव इति। सर्व्वं। द्विगोरिति

षानपंचमी किं तु संबंधषष्ठी । तत्र पौर्वापर्यलक्षणस्य पंचम्यापोस्ति स्वत्वात षष्ठ्या अत्र परामर्श
सामर्थ्यादंतरंगत्वान्निमित्तनिमित्तिभावस्य लक्षणस्य वसे वे धोयमहो ध्यानहनि नाद्वेशो विंकामि
न्यायेनालुक्समासः । नन्वेवं द्वयोः मूर्धयोः समाहारो द्विमूर्धी द्विमूर्ध्या क्रीतादि मूर्धमितिन
स्यात् तान्द्वितस्य समाहारा द्विगुनिमित्तत्वाभावे न लुकः प्रसंगाभावादिति चेत् तत्र आते विर्मम
मिति विग्रहस्य अविकशब्दाराविकमितिप्रत्ययो भवतीति तथेहाप्य अविकशब्द न्यायेन द्विमूर्धा वि
ग्रहवाक्यमेव भवति प्रत्ययस्तु द्विमूर्धशब्दादेव भविष्यति तावतापि द्वाभ्यां मूर्धभ्यां क्रीत
मिति द्विमूर्धमिति द्विमूर्ध्या क्रीतमिति त्रेशंकुमिह यत्नान्येन तत्र द्विमुपयायास प्रतीति भाष्ये
क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्राविशिनिदूष्यं तेनोपन्यासः यथाविरविकन्यायेन न तद्धा
रेणाप्रत्ययमुत्पादयति । ननु स्वयं यथा तथ्यमपौस्पर्धः । अथवा अविभुमस्य विभक्त्यन्तस्या रा २
नुकरणमविरिति न तोनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तिरुत्पद्यते न स्याद्देवां नर्मावाह्यो राम

पोननु पूर्वस्या अनुकरणत्वात्तु पत्वाभावाद्यथा अस्य वामीयमिति षत्वालुगभावः। अथ ऋप
वीह्वि गोरखुगसंज्ञा यामित्स संज्ञाग्रहणानवेत्यस्य योते संज्ञेति अस्य योतविशेषणोहु तिकारण्या
व ह्रतेतेनपांचलोहितिकं पांचकलापिकमितिपरिमाणविशेषसंज्ञाया लुङ्नभवति। वार्ति
ककारस्तु सन्निधानात्क्रियाविशेषणत्वमवगम्य पंचलोहितपंचकलापशब्दौ द्विगुरूढौ न
तद्धितलुकावेवसंज्ञो न श्रूयमाणप्रत्ययोतत्तो नार्थः संज्ञाप्रतीते बोधेनेतिमन्वानः प्रत्या
ख्यातवान संज्ञाग्रहणमिति दिक्। गुणवचनो वल्लभ तोलभते प्रायेण सर्वस्य ऋषिरतहृदे
शपूर्वं गुणवचनान्ब्राह्मणादिर्यञ् १५ तस्मात्सर्वस्यापि गुणानेवचद्देत्न कस्यापि दोषं की
र्तयेदिति भावः। यथोक्तं यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा। सर्वस्यापि सुखमपरापवाद
सस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारयेति। ऋषिरिति ऋषिः पाणिनिर्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
चेत्यत्र सत्यर्थः पंचम प्रथमो गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणा गुणामुक्तवंतो गुणवचन

२० नाः गुणवचनेभ्यः शब्देभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ् प्रत्ययो भवति
चकाराद्भावे च। कर्मशब्दः क्रियावचनः तद्वस्य कर्मभावो वा जाड्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणादिराकृति
२० गणः आदिशब्दः प्रकारे। आयादसमासे कर्माधिकारः चातुर्वर्ण्यादिभ्यः स्वार्थे उपसंख्या
ने। चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यादि कृ॥ प्रयत्नेन गुणानेव प्राप्नोवतीपितु
यतः। संपदादिकृपरिभाषेव गुणाद्वृद्धिविधीन् प्रति १६ गुणाः श्रुतशीलादयस्तेषां वृ
द्धावाधिक्ये विधिः प्रयत्नो येषां ते तथा तान् प्रति सपत्नलक्ष्मीः स्वयमुपैतीत्युचितं क्रिया
पदाध्याहेपः। यथोक्तं। नोद्धृत्वा नर्थिता मेति सलिलैः सच पूर्यते। आत्मा तु पात्रतां नेयः पा
त्रमायान्ति संपदः इति। इकृपरिभाषेव नियच्छाइकोगुणवृद्धी इति इकृपरिभाषा परिभाषा
णां विधेयांगभूतत्वान्महेर्गुणो मृजेर्वृद्धिरित्यादिगुणवृद्धिविधीन् प्रति इकृपदोपस्थापनं
स्वव्यापारमभिसंधाय धावतीति तथेत्यर्थः। अत्र च वक्तव्यमुक्तमुपकारप्रशंसायामेतन्नोव एम

गंतव्यं। तमबिष्ठुनाविव परेनावेनातिशयेप्रतिष्ठास्यात्। तद्गुणादीद्रव्यभूयोगुणावचनाद्दे
वस्याभवति १७ परमाधिकमतिशायेगुणादिविषयेविनालोकेप्रतिष्ठानस्यादतः प्रकर्षा
यधीमतविधेयोविधिरित्यर्थः। तमविष्ठनाविति। यथातिशायनेतमविष्ठनाविति वि
धीयमानोतमविष्ठनोप्रत्ययो संप्रकर्षे विनानभवतस्तथेत्यर्थः भूयः पुनः साम्प्रतिष्ठास
त्यपिप्रकर्षेमाधुर्यादिगुणयुक्तादेवचना ज्ञायतेतनुपरत्वेषेण वचसात् स्यात्तादि
रोधित्वादित्यर्थः। तद्गुणीदिति तोप्यजादीन तद्गुणादीद्दद्वेयसुनोप्रत्ययोयथागुणावचना
देवभवतो जादीगुणावचनादेवेति सूत्रात्स सत्यपिप्रकर्षेनास्यतस्तथेत्यर्थः। ननुयजा
दीएवगुणावचनादित्यापिनियमः संभवति। तत्कथं गुणावचनादेवेतिनियमोनिप
तश्चाप्यपि तु शक्यइतिचेत् उच्यते। गुणावचनादजादीस्यवेति नियमेष्टंजनादीगुणाव
चनान्नस्यातामितितेनादृशनियमनिवर्त्तनमिष्टमेवधारणमधिगन्तुमेवकारः। क्रियते

नेन्नगुणावचनादेवेत्येवनिपमः प्राप्यते। नचैवकारमंतरेणानियमोऽनुणापत्तथ्याचप्र
कर्षजाद्यो र्विधानादप्रकर्षे विधिरयं स्यादितिनियमसामान्यसाधकारेवकारात्कथमि
ष्टतोवधारणंलभ्यमितिवाच्यं स्वरितत्वादितिशायनस्याऽउवर्त्तनान्नैवपुनर्विधानात्सि
द्धे विधिरारम्भमाणो नियमार्थ इत्येवकारमंतरेणापि नियामकत्वाद्यामेतस्य। सिद्धायाये
वकारस्येष्टतोवधारणार्थकतयाप्रत्ययनियमोयं नप्रकृतिनियमइतिसिद्धं॥ समासमप्र
र्थसंपत्तोपराधीनस्य किं सर्वो ह्यष्टमीद्वेक्षिगेनुचेन्द्रराजपदमर्थवत् १८ यद्यपिराजन्य
दपुरुषार्थविशेषणभूतेनार्थेनार्थवत्तयापेपुरुषपदपराधीनतयानुपापितद्विशे
षणासंबंधमिष्टमपिनाधिगंतुं शक्नोतीत्यर्थः। समर्थमाश्रितः कोवानसमर्थो भवेदि
हा समर्थो विधिरस्तु नः समर्थपुरुषसंश्रयात्। १९ समर्थानिपदानिसंश्रयोयस्या सो सम
र्थपदसंश्रयस्तत्र भावप्रधाननिर्देशेन समर्थपदसंश्रयत्वादित्यर्थः तत्र समर्थः पदविधिरि

स्तत्र कर्मसाधनो विधिशब्दो विधीयत इति विधिस्तत्र शेषषष्ठ्या पयाद्यपि तु मशक्यत्वात्तत्स्थ
समर्थ्यद्विधिशब्दयोः सामानाधिकरण्ये समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरपि समर्थ इत्युपचारे
ण समर्थनीयमिति भावः। ननु पदविधिः समासतद्धितकृदादिः समर्थः सन् साधुर्भवती
ति सामानाधिकरण्ये मुख्यवृत्त्या संभवति किमुपचारेण यावता स्वकार्यसाधनो हि सम
र्थशब्दो रूढस्तत्त्वानुशासनत्वेन प्रकृतानां लौकिकवैदिकाशब्दानां स्वार्थप्रतिपादने
सामर्थ्यमस्त्येवेति समर्थशब्दोपादानसामर्थ्यादत्र व्यासत्ते विग्रहवाक्यार्थाभिधाने सम
र्थत्वे पर्यवस्यति। तथा च राजपुरुष इत्यादिसमासवृत्तेर्विग्रहवाक्यस्य राज्ञः पुरुष इ
त्यस्यार्थाभिधाने समर्था भवति समानार्थत्वादिति विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थ एव
समासादिः पदविधिः साधुर्भवतीति सूत्रार्थ इति चेत्सत्यम्। एवं हि प्रयोगत एव सा
मर्थ्यमवसेयं स्यान्न त्वियं वृत्तिरिमं वाक्यार्थमाख्यातुमीष्टे न पुनरिममिति सूत्रारम्भवै

गुंशक्यामित्युपचारो गीक्रियते। समर्थशब्दोऽन्वर्थो न रूढस्तथा च यः पदविधिः स सम
र्थानां संबद्धार्थानां संसृष्टार्थानां च पदानां वेदितव्यः स्वार्थस्तत्र संबद्धार्थता स्योन्या
पेक्षरूपा व्यपेक्षा वाक्ये पदानां सामर्थ्यं आकांक्षा योग्यता संनिधिमतां पदानामन्योन्य
मेव पश्यतीयावत्। तथाहि वाक्ये। एत इति पदाद् अनियत संबन्धये संयोऽ॥त संबन्धि
विशेषणाभावमापन्नो राजार्थः प्रतीयते पुरुषार्थश्च प्राधान्यमापन्नः प्रतीयते रा
जा च योग्यं संनिहितं पुरुषमपेक्षते पुरुषश्चावच्छेदकत्वेन राजानमपेक्षते स्वा
ह मिति। वृत्तौ तु संसृष्टार्थता एकार्थीभावः सामर्थ्यं। राजशब्दो पि पुरुषार्थमाच
ष्टे इति तत्र द्वयोरेकार्थीभावो भवतीति दिक्॥ केनाप्युपायेन सदा कुर्यात्संगति
मुत्तमैः। लीलयैवाच्युतो धत्ते रिक्षते यदुयोत्तमे २० यत्नयस्मात्तदुपोत्तमेरितीति राम
सूत्रे राज्ञाहीनामेत्समुत्तमेत स्य समीपमुपोत्तमे कर्त्तरीयमित्यादावुत्तमत्वमुदा २२

न्तां यातीति तथा च यन्तत्रोदात्तत्वे सउ त्तमसे गतेर्महिमेत्यर्थः षष्ठी प्रथमे उपोत्तमं
रितिपरिदेतस्यो योत्तममुदात्तं भवति। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमेन
नुरिति पूर्वमित्येव। किं नोच्यते नावतामत्वते स्त्रीलिंगस्य संज्ञा या विषये पूर्वाकार
स्योऽहं वरावतीमाहाउदात्तविधायकोऽमनो पूर्वमात्मज्ञायो। स्त्रियामिति सूत्रे पूर्व
ग्रहणमित्यएवानुवृत्तेरकर्त्तव्यं स्यादिति चेत्तत्राउच्यते। वक्ष्यन्मतरस्यामित्यत्रानुवृत्त
र्थमुपोत्तमग्रहणमस्यथामा। हिर धदित्यत्र द्वयोरपि च उ॰ तेऽन्यतरस्यामुदात्तः स्यादि
ति दिक्कू। विभाषा छन्दस्योरिति [illegible] श्च उद्देशः। सुहृत्पान्तरोधेन दुहिता [illegible] नवार्ति
नुं। यो धत्वेपरत्वात्लिंगम प्रधानमपि सर्वथा। २१ परउत्तम उपजीव्य [illegible] नानुवर्त्तते
न चर्त्तितव्यामिति शि। होते त्यर्थः। यद्वा। परस्य यस्य कस्यापि चित्तमनुरूप्य वर्त्तितव्यं परा

सम्याभरण ८
२३

मिप्रायानुरूपमेव वर्त्तितव्यं न तु कस्यापि चित्तं कुत्रापि विषये सोद्वेगं विधेयमित्यर्थः। भोजनाच्छा
दनादिकार्ये धनार्जनादौ व्यवहारे वा कस्मिन्नप्यहमपरच्छन्दानुवर्त्तवे स वीतरात्मा सीतापतिः
परितुष्टो भवेदिति भावः। उक्तं चाप्येनवोनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः सन्तोषं जनयेत्प्राज्ञस्त
देवेश्वरपूजनमिति। योधनेरगति। यो द्वन्द्वः सर्वथा समबलपदार्थप्राधान्यभागपि परवल्लिंगं द्वन्द्वत
त्पुरुषयोरिति वचनान्मयूरीकुक्कुटौ कुक्कुटमयूर्याविति वा होपरस्योत्तरपदस्येव लिंगं तद्द्विगु
धत्तेऽयमर्थः परवान् पराधीनस्तस्य लिंगं चिह्नं परवल्लिंगं समवेयाप्रधानमपि समपराधं नन्वामे
वावलेते यस्तनो देशाद्धि होते तस्यार्थमाध्व सम्यक्क्तिः अत्रावयवार्था एवायं। सितपरस्परा द्वन्द्व
र्थो न तु न च्छति शिक्षः समुदाय इति दर्शनं अवयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो द्वन्द्वार्थः स चाव
यवलिंगेनैव लिंगवानित्यर्थोपि दर्शितं तत्रोभयपदार्थप्राधान्ये द्वन्द्वे युगपदुभयलिंगानायात्र
सेभवात्परपर्यायं लिंग पुंसो परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति यदि नियमा यन्तदाराजकुमा
एम
२३

र्थोद्रा वुत्तरपदार्थप्रधानेप्रधानतयैव परवल्लिंगतासिद्धेरर्धपिप्पल्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानेतत्पुरुषे
परवल्लिंगतापातिप्रसंगेभवेन विधेरेवाभ्युपेयत्वे विधिनियमरूभयोरप्यंगीकारेवचनव्यक्ति
भेदप्रसंगः किंच द्वंद्वतत्पुरुषयोरितिसप्तमीतया द्वंद्वेन तत्पुरुषेचपसरेतद्धि लिंगंभवतीत्यर्थका
पिशाचमनुष्याणां त्वं बोधिशब्देनपरशब्देनाक्षेपसम्पूर्वपरस्यैकार्थित्वं स्यात्तत्रपद्यपि पूर्व
कार्यस्यादेरोनतत्पुरुषेपरस्यैवलिंगंपूर्वपदेनस्वकीयमितिपरलिंगोतिदिष्टेसमासस्यापिपु
ल्लिंगत्वमेनस्यपद्येननतुप्रधानपूर्वपरसंबंधिनपुंसकत्वेगुणकर्मणोर्योषित्पुरुषाविस्म
हिंद्वंद्वेचपरपदार्थस्यलिंगेपूर्वपदार्थस्यातिदिष्टेसमासस्यापिनपुंसकत्वपुल्लिंगत्वेचनाप
त्तेनतुपर्णपिशालिंगद्वयमितिस्यादिदिष्टसिद्धित्वथापिमयूरीकुक्कुटौकुक्कुटमयूर्यौ। पित्वाहेपू
र्वपदार्थस्योत्तरपदार्थलिंगातिदेशस्त्रीप्रत्ययस्यापिप्राप्तिप्रसंगः अर्धेद्वंद्वतत्पुरुषयो
रितिषष्ठ्यानप्राधान्यपूर्वपरस्यातिदेशप्रसंगरक्षत्वेतर्हिविधिनियमयोरेकवाक्येनैका

सम्याभरण ८
२५

राद्रुक्तवैरूप्ये कः प्रतीकार इति चेत् उच्यते। अववपदार्थव्यतिरिक्तः समुदायो द्वंद्वार्थः।
स च स्वस्वपे लिंगभून्य इति दर्शनमाश्रयणीयं च तथा ज्ञातीयकमुत्तरपदार्थस्य लिंगात्
था ज्ञातीयकं द्वंद्वार्थस्य भवतीत्येवं लिंगमन्येतास्मि न्विधिरेव न तु कृष्णे च च यथोत्तरपदार्थप्र
धाने प्राधान्यादेव परवल्लिंगं सिध्यति तथापि पूर्वपदार्थप्रधाने द्विपिप्पल्यादौ विध्यर्थ
मिसाभ पत्रापि विधिरेवेति न वैरूप्यमिति। ननु परिषच्छाश्रयेण द्वंद्वतत्पुरुषसमासा
र्थयोः परवल्लिंगातिदेशस्तत्र हि पूर्ववद् अश्ववडवा विसत्रापि समासार्थस्य पूर्वपदार्थलिं
गातिदेशः प्रसज्येत न तूत्तरपदार्थस्य ततश्चाश्ववडवा विसन्नोत्तरपदार्थे स्त्रीत्वं न सि
ध्यतिति दायः अवृणो दुर्वारः। समसमा प्रपेरोष पूर्ववदश्ववडवादिसत्रोत्तरपदार्थलिं
गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशाद्वापोनिवृत्तिः स्यात पत।
चार्थे द्वंद्व इत्यत्राने कमिति नञ्तत्रे प्रथमानिर्दिष्टमितत्पसर्जनत्वाच्छ्रो स्त्रियोरुपसन राम
२५

स्येति ह्रस्वत्वमव्ययवद्भावविसर्जमविद्यमानमिति पूर्वगं द्वन्द्वमत्र तु लिंगशब्दे न लिंगमभिधायीप्रत्ययोऽर्थ
स्य तेनेहै गोकशेषेणाचोव्यतेन यथावहद्ध्वार्थस्य तत्तु ह्रस्वार्थस्य च परस्येव लिंगे भवति लिंगमभि
धायी प्रत्ययोऽव्ययपरस्यैव भवतीत्येवं शब्दशब्दार्थयोरतिदेशस्यात्र परगोत्रेन कुं टमस्य को नि
स्यत्रापि तो। स्त्रिया इति ह्रस्वे प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति न भवति तत्र च स्त्र्यो पदेशो कदीर्घाभावे स्त्रि
लो विधपाति देशे कस्य स्त्रीप्रत्ययस्य स्वरो मिदं तत्र समाति दीर्घा ह्रस्वीभवति ये वा दीर्घाभावः ९
न नेन ह्रस्वत्वेनु न भवति तद्देन स्याभ्यामपि पठितत्वात्। इत्तागा गर्गी परपोइत्ता कारीषगंध्ये इत्यत्र
तु कृते ह्रस्वत्वे समासान्तः स्याप्रत्ययस्य गोनहो बाधकं स्यादेनाद्धि तद्धितपूर्वोत्तरपदयोर्निर्दि
ष्टयोः कर्तुंशक्यत्वादिति न चाहत्ता च पुंवतिष्ठ इत्तापुंवतीस्य ह्रस्वे कृते शब्दशब्दार्थयोर
तिदेशात्तु न स्त्रीप्रत्ययो मत्वाभावात्पुंवद्भावाभावे तिशादद्धपत्र्यवशात् प्रसंगात तद्धेकार्य
त्वापित्वेन स्यैस्य कर्तुपदार्थप्राधान्येनोपसर्जनं न सेत्सयाच्चेत्र न येन पाह्रस्वत्तापात्राधि

सम्याभरण =
२५ गंतुमशक्यत्वाचेति चेत् । उच्यते । विभाषाहृष्टमगे मत्राध्ववरवापूर्वापराधरोत्तराणामिति व
क्तव्ये टापो नु चारणे निपातनमित्यध्ववरव पो ईद्वे टापनिवर्त्तते । ननु पूर्ववदध्ववरवा दिति नि
पातनं किमिति नाश्रीयत इति चेत् । अध्वर्युकवा विशिष्टद्विवचननिर्देशाद् अध्वरवान अध्वरवैरि
ति वचनांतरे पूर्वपरा लिंगातिदेशस्यानुपसंगान्ध्रुतिरिदं कृ । द्विगुप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासे
षु प्रतिषेधः परवल्लिंगतापावनः पंचकपाल । प्राप्तो जीविको प्राप्तजीविकः आपन्नजी
विकः । अलंकुमारिः । निष्कौशाम्बिः । नवकः । प्रतिषेधो यावता परवल्लिंगं द्वंद्वस्योत्सेनावरे बस
त्रे । स्त्री पते तत्पुरुषयोश्च हरणं नाकोपते पूर्वश्वासो कापथ्यं अर्धश्वासो पिष्पल । नोचेति कर्मधारय
पूर्वकायार्धेपिष्पलीत्यादिषु भविष्यतिपूर्वापराधरेत्सेकदेशसमासारंभमतरेणापोष्ठ
सिद्धः सोपिनारप्यते तत्र यद्यपि पूर्वाह्णो नामकश्च देशो वृत्तिग्वापादृी नांतु समुदायस्यान्ने
सामानाधिकरणापदुर्घटं तथाप्यवयवसमुदायोपचारात्तदुपपत्तिः कोयमर्वेति षष्ठी नाम
२५

समासस्त्वनभिधानान्न भविष्यतीति पप्यत्वहूंमिश्राधंमिमाद्वौ षष्ठीसमासस्त्वस्य पार्श्वमपा
मात्रितामेतामिद्विवक्षाप्यकारवचनादिह एवेति दिक् अन्यत्वेऽविपुलप्रीतेरे, तरंगे कमल्हनेः
प्रीतिरांविं बहुव्रीहेर्नाविशेषेन विवक्षणात् २१ अन्यत्रान्यपदार्थे बहुला प्रीतिर्यस्य तादृश्यादिग
र्थः। अनंतरोक्तवृत्तिपरे षेकासाधारणीसम्बन्धेः समत्वारोपस्येमर्थः प्रतिमन्यत्र करोति सत्वा
रं पूर्वपदस्य हृति स्वरादेकं तु वर्त्तिपदानामेव करोति बहुव्रीहेर्न कदापि पत्रप्रीतिस्तत्र तत्तथा
चनतो बहुव्रीहेर्न प्रीतितारीति विशेषेन मति सामर्थ्यो दान्यादिसत्वारविहितो प्रतिनकेनापितु
पीतिरिति पाठवतः। बहुव्रीहिरित्यन्यत्र प्रीतिमाननपिनीतिमानम्। स्वकीयान्नावज्ञानी या स्त्री कैका
लापलापिनः २२ स्वकोपान्याव्याद्यपुः कापकाले सुखेऽदुःखे वान पलापे तरस्य पला
पि वस्त्रानन्यत्रदृश्य गत्वे समासामपि प्रीतो नावज्ञानीयादान् मानादिनासकुपीदेव प्या
बहुव्रीहिः सामासोऽन्यपदार्थे प्रीतोतत्याधान्यात्समासामपि स्वकीयानर्त्ति पदार्थान्नावज्ञानं

निवर्तिपरेष्वप्रह्लनिस्वराहिसत्कारकरणाग्न्याभ्यानीतिमानपीत्यर्थः। अत्र वक्तव्यमुक्तमुप
कारप्रशंसायां। बाधमानोप्यमनमप्यवंकेनापि बाध्यते लुनीत इत्यत्र परत्वात् हि हर
णस्वरः २२ लुनीत इत्यत्र धातुस्वरो पः प्राप्तस्तस्य बाधको यो विकरणस्वरो धातोः परस्मि
न्विकरणे प्राप्तत्वात्परः स तु स्वरेण पतो बाध्यते ततो वशेषपरपीडया मामाहितमनाः को नापि
पीडनीय एवेत्यर्थः। इह उयष्ट हृष्णो। लुनीवसत्तणमित्यत्र श्री स्वरबाधकत्वात्तत्त्वः स्वरो पि धा
मः स्वरेण बाध्यते। उक्तं च श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यतां। आत्मनः प्रतिकूला
नि न परस्य समाचरेत्। न पापे प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत्। आत्मनैव हतः पापो यः पा
पं कर्तुमिच्छति। इत्यं हिंसो तु इह हन्ति हतमेवानु हन्ति च। मृतं मारयते चैव पः पापे पापमाचरे
त्। महामोहहतं शर्वं पो ज्ञनं नु हि हन्ति निर्दयः तमेव नरकं पाति निन्दास्तोमः तमारकः। नो बाध्यमानोपि
पापेषु प्रवृत्तात्मा न प्रवर्तते। बाध्यमानोपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति। तेसाधवः सुज

न्मानस्तैरियं भूषिताच भूः। अपकारिषु नृनेषु पे भवं न्तु पकारिणः। कुर्वते भ्योपि भूने भ्योम
न्यूरो गजरादिभिः। भूयः को दुःखम परं सघरो हातुमिच्छति। दुःखं हानि यो न्मस्य ध्रुवं दुः
खं म विंहंति। तस्मात्तन कस्यचिद्दुःखमीहूरगोति आसवचनानि विचारपङ्क्तिरत्नाह द्वो तास्म
श्पद्गिर्न्तं कापि विषये कापुक्षेत्र नीपश्यति भावः ननु लुनीतइत्यत्र धातुविकरणसार्वधात
कानामुदात्तत्वेघामं तत्र धातुस्वरं भ्रास्वरो बाधते नचुतसः स्वरइत्यत्र को हेतुर्यतोनुदा
त्तेयहमेकवर्ज्जमितिपरिभाषयोदात्तस्वरित विधिभिरेकीभूतपानि धातेविधीयमाने
बहूनामुदात्तआसीक एकोवर्ज्जनीयइति विचारे परनित्यान्तरंगापवादैः स्वरैर्व्यवस्था
पोयस्मिन्नतिशिष्यमाने स तस्य बाधको भवति। इति सति शब्देन चव्यवस्थाणीकृतातथा
चप्रकृते धातुस्वरे सतिशिष्टः सन्नयस्तुरस्तस्य बाधकोपयाभवति घातेसः स्वरस्यापि
प्रनपूतमरावबाधः स्मात इति हश्यते। हि लुनीतस्त रामिइत्यत्र सतिशिष्ट आमः स्वरस्त

सन्याभरण ८

२७ रन्नः स्वरस्य बाधक इति चेत्। सत्यं। ताम्यनुदात्ते त्ङिन्दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गो इति
तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यायं त्वनुदात्तत्वं शास्ति न तु प्रत्ययस्वराचार्यैः मति। शिष्टोऽपि विकर
27 णस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति भ्रमस्य थाकर्तो रावित्माह। लमात्रापेक्षत्वाद्ध्वरंगे सुला
देशेषु सत्सु लकारविशेषाये हेपच्छाच्चासोऽकृते सति। शिष्टे तत्स्वरे शेषनिघातेनैव। सिद्धेरन
र्थकेत स्यादिति दिदिकृ। कालं प्रतीक्षते तपरे वीक्ष्यमानोऽपि धीरधी॥ किं न धातुस्वरो जनुरबा
धने प्रत्ययस्वरे २५ विविधावस्था प्रदर्शको हि कालः कदाचित्तामप्यवस्थां प्रदर्शयेद
स्या मनिशं बाधमानोऽपि रिपुः स्वे न बाधितु रायते तिनल दाप्यि। स्थिरमतिः पुमान् तितिक्षो
तित्यज्जेहित्सर्थः। अत्रैवार्थतरमाह। किं नेति। जानु कदाचित् धातुस्वरः स्ववाधक प्रत्ययस्वर
णेयापतौ सत्यं प्रसपणा ताव स्थापा सति। शिष्टत्वात् किं न बाधते पितु बाधत एव त्यर्थ इति दिक् राम
दे बोव कांशो विषये स्वकीयेक स्यापि नो नातिवि हाविवाप्य। इत्तादवा शोपजनावरोहित न २७

स्तमुत्सारपतिप्रसरः २५ अविवार्य्येतिपरस्यचित्तवृत्तिमपरीक्ष्येत्यर्थः। एतद्देवार्थांतर
न्यासेनस्पष्टयति। हस्ताककाशइतिअनिवार्य्येत्येतद्दिहापि संबध्यते। हेपस्मादृटालुङ् ल
ङ्लृङ् हृदुट्टा तदसत्यशगमेनस्वस्यानित्यत्वात्संप्रसारणेपरत्वाभावंचाविचार्येव्यसायेपत्रा
द्दित्वात्व्यासंसंप्रसारो हृत्तावकाशस्ततोपत्तातेस्तमुटमज्जादित्वसंपादनाहेस्तते माद्दा
वुत्सारपतीत्यर्थः ननुएसत्ते स्यारीलुमात्रायेभ्यःआरेतरेगाह्यादेशाख्यकारविशेषमंगेचापे
क्षमाणोवाहिरंगोऽडागमइतिलाहेशोसत्सनंतरविकरणोयकुन्निमित्वाद्भवति हत्तेविक
रणोविकरणांतस्यांगस्यतास्मिन्नहत्तेतुधातुमात्रस्येतिशब्दावरमात्रेरदोननित्यत्वं
षष्ठीनिर्दिष्टस्यपदविधीयतेऽडागमस्त्राहेशोवातत्रेपंपरिभाषातेनाहहृत्तेसाहृत्
वतोयकः शब्दांतरात्प्रवृत्तविधिरनित्यइतिकल्पनपानानित्यत्वेशक्याभिधानं। हत्तेतुवि
करयोसंप्रसारणमेवारः एवंहत्ताहत्तप्रसंगित्वेननित्यत्वाद्भवतिकृतेतुसंप्रसारणे

ज्ञाहित्वा दारः प्राप्सेरयो न प्राप्तिरि त्यतिसत्वारेषसन भवतिना। किं मिथ्यैव यशो वकाशो हत्तर
स्यारितिनिधीयते संप्रसारणो च तद्धे योपहतो विषयस्त्यपयशो मिथ्यैवानि धीयत इति चेतान्न
त्सं। अत्राचे हृद्बाधितत्वात् हिंसे प्रसारण्यास्य किं नो हिंसावता संप्रसारणाभ्युपेक्षम निग्रहे
सुग्रीवाय ज्ञस्यपरिहृतवानरभगवानलक्ष्मणाग्रजस्तावताव सुग्रीवापेक्षया वालिदु
र्वलइतिस्मारविद्धो विद्धेति तथा नायोपि युक्तमानि त्यत्वमपि धातुमतएव यस्य वनिमित्तं लु
क्षणान्तरेणा विहन्यते न तद् निमित्तमपि युक्तो। न्निस्तथा च पस्पानि मित्तं लक्षणान्तरेणा विह
न्यत इति वचनमसार्वत्रिकमित्यवगन्तव्य स्वानित्यता वि चारपतानाऽगमेन सततसरूपे रोवस्व
विषयेहतः संप्रसारणापाव काशइत्याशपास्तधाभिधीयते सदोषः। ननु तादृशमड्गागमे
सततपुरुषमिव बाधमानो रूपे वाऽगमो गमितः प्रेक्षावतपे क्षा पात्र ततो स्त्व संप्रसारणाना
न्त्वापपूर्वोत्तो युक्तो स्याद्विद्विवेर। आड्ज्ञारी नामिति प्रत्यारव्याते भाष्ये हलन्तास्त्वत्ववारस्य

नुमात्मातुभावप्पडारा। विनितद्दा अप्रयेगान तथाभिधानात्। न चाङागमेगते कथमाटश्रे तिहद्रिस्त
हेकप्रणायवतीसतीवात्माभिधारयेहितिचेत अत्र श्रेत्यभिधीयमानाहद्विर्वा। लिवतित्ते वगाते
गुरोलघुमटमेव मुथीवासिवसमा अपिष्यति। न चैवमकाषी हि त्याद्दावपि अतिप्रसंगइति वा
च्यो। अचीत्यनुहत्तेरनाहेतद्विधानात्। स्वपे लुङि सिपि अटागमे गाल वपो हि मि सियो
ऽगमे क्षते हाशे चेत्स्फले श्वस्व पोहसतीत्यत्र तु धातावनारो हाद्वि विधानान्न भविष्यतिधा
तुयल्लगोतुनाधिकमुपसर्गाहतिधातादित्यस्यैवपूर्वत्रापवादेशात्। अरश्चेति कावकारो
टोविध्येतरवाधित्वाद्धा हिरेवभवतीसस्पार्थस्यसमुच्चयायन्नेनानोगुणाइतिपररूपमार
न्विसत्त्वनभवतिसया ओस्वीपतओ पारीपहित्यत्र ठस्य यद्दातद्दाहोमाऽश्वेतिपररूपत्वेसि
द्धातेपिनभवतीतिनतु छेहस्यापिह्रस्वतस्यात्तरार्थमाङ् चेद्युक्तेनमुक चोवेन आवतिसिध्यतीह ति
चेत् पुरुषोनारकइत्यत्रेव धातेसमटएवदीर्घत्वं भविष्यति। नन्वेवमासन्नित्यत्र अ सोरलो

सम्प्राभरण ८
२९

पेन्नाहित्वाभावान्नायोह्वह्विः स्यादिति चेत् । लाव स्था पामरि क्ष्णोंऽन्तरंगत्वा ह्वाहेशे च सतिह्व
ध्वलोपपोः प्राप्तपोह्वे ह्विरटमचेधातु चापे सतेलोपक्षधातु मा कारं अगेप्रासयं ह्विसितं वा
प ह्यतरं तिवकृपे क्षोसे ह्यह्वरवनमयमसेभाव नापोग्य इतिह्व ह्यावेतरंगत्वे नाटः ह्यतापाम
ह्वोपसतीषासिह्वेः ननुवर्णारांगवन्ताप इतिपरिभाषयाप्राप्ते तवन्लोलोपः कथमिवाष
गराप्तिं शक्यतइति चेत् । वारांगपोः समानाश्रयत्वाणनास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेः
क्षतापोगुह्व ह्योतपरकरणाह्व ह्योपोनभवतिइरणोधातोरापन्निमत्वा दिहूनेह्वा ह्विरिणा
यणीति परणाहे शब्द्भमानुनस्तत्रान्तरंगत्वाह्व ह्विरटघ्वे ति भवति क्षतापांचत स्यामि णोप
णाद्यइति पोगविभागाहिकारान्त स्यणो पणिषधान्ताहेकार स्यापाहेशे सती घ्रुक्षिह्विः संग्व
हस्वोश्वो । अत्राहीनामयाशीह्वि ह्व ध्वघमपिचेहह्वः अखपोहसनीमन्नधातोर्वृद्धिमटः
स्मरेतापररूपेयणोनारा आमाडोरूसितत्समो छेदोर्घवहुलंरीयइणास्पेघंतरंगतइति

गम
२८

मैत्रीमत्रपवित्रां देवपरेभ्यः सुबुद्धयो धीध्वं अन्योन्यार्थविहितेनपानि स्वार्थं न वोऽवन्ति २६ स
क्षेम्य यो धावितस्त्रलक्षपरेभ्य यो धार्थ्यसहितमेव स्वार्थं समीहते न केवलं मयोधयहर्चैवं
लक्षपदार्थसहितस्वार्थमिच्छति न केवलं युगपद्धिकरणावचने द्वंद्वविधानादिति हि कुत्र
त्र च कथमुक्त मुद्धारस्य संस्थापां गाति संज्ञा रवपा नाविनपां नीवत्तोगत्ताः तिङ् तद्व शोभेडे त ८
हृत्तगुणाशालिनि २७ ठहात्ते शुशोः शोभमानमानवविषये विनपान्नीचतां गतास्वभा
स्नाविचारचतुरा नराः शोभंते तस्माद्धो भामि हलोकपरलोकयोरि छुरद्दात्तगुणावत्तु तेषु
मतिनुक्कचिदपि कार्येमनागपिमाने विभपाहितिभावः ते ङ तद्दति। पथ्या। प त्र्मकरोती मादे
निपातेर्पद्य हो नि ववने नतिङ् ति ङ इति मा स्मृनि घातनिषेधा ठुहात्तवतितिङ् तेगति संज्ञकाः
प्रादयः पूर्विक्तिङ् चोदात्तवती ति सूत्रे गणविहितनिघातानी चत पाशोभंत इत्यर्थः ननु तिङ्चोदा
त्तवतीति सूत्रे तिङ् ग्रहणस्य किं प्रयोजनं न हृष्टे गुणति कारकोपपदाहिति शांत्वरे शेष निघाते

सन्यामरण ८
३०

नगाति निलिंहस्मतएवन चामे ङ्रिरिंङ्हरि मियोह्निमसूरोमभिरित्मत्ररकृप्रत्यपो ततवेतंतो
हात्तेमेङ्शदे च्याऽ‍ऽतुहात्तोमाभूहिहिति‍ङ्‍ग्रहणोमिति वा प्रत्रे। पित्राहिशब्द्वक्तिशब्द
स्य संवंधिशब्दत्वात्संवाधि क्रियापेक्षो। क्रिपावाविनशब्दो हात्तवनोयूहणाणघक्रियाप्रकासे
प्रतिगत्मकयसर्गसंज्ञेभवतइतिवचनात्स्मृतेमेङ्शब्दे प्रत्याऽ‍ऽ: । क्रियापो गाभावाघाहि
शब्दं प्रतितघोगेन गतिसंज्ञासत्वात्। हते वंयस्य। क्रियापा। क्रिया श्रवपवर्तिरेकाभ्योप
स्य वा च्या। क्रियात प्रत्यर्थकृत्पोगेसगतिगतिमेज्ञेत्यर्थात्स्मृतिभागस्मेव। क्रिपावाचित्वा
त। स्मिन्न्वेवोदात्तवतिगतेर्निघातविधानाघतप्रपचतीत्याशेरावृगतिर्निहत्मेतगतिसं
ज्ञानिमित्ताक्रियावाचिनोधातोरेवोदात्तवत्वात्नपुनर्पत्यकरोतीत्याहो प्रत्यपो दात्तवे
तोदोत्तवतितिघातः स्याहितिपरिमाणार्थमवशेषेतिङ्‍यहूणांकर्तव्ये सतिचतस्मि
न्स्पयोदात्तेनाप्युदात्तवतितिङ:तेगतेर्निघातः। सिध्येतीतिवेत। प्रपचतितराम्

राम
३०

त्वाद्दावामतत्स्यामः स्वरे रणो ह्यातवतस्त्रिङ्- त त्वाभावाच्चिङ्- ग्रहणो मतितिनिघातो माभवत्रसेगारस
तितुतिङ्- ग्रहणोपाकियापा । क्षेपेति कर्मधारय आश्रपशाीये । क्षेपाल त्रणमर्थं मतिगतिसंज्ञ
पामर्थे चक्रुपर्णसंभवान्नत्वाचित्तिशब्दे परतः कार्यं विज्ञायमाने । क्षेपाभावे सर्वं । स्मिन । सिध्यतिर
तिपचकरोति इत्यादौ भवपतितयामि त्यादौ वनिघातो गते दुर्गतिव षीयसी वासिध्यतीति । के मर्थं
ति ङ्- ग्रहणो इति सत्ये । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासो नास्मेन सव्याकूसुवृत्ते रितिरूशी
न आमंतस्य गतिसमासाभावा तत्र यकूस्वरो मा भूदिति यत्र पवपतितरामि त्यत्रगतिनिघातए
साधनीयः सर्वो तारेरत्या तिङ्- ग्रहणोसति नासिध्यतीति न कार्यमेवाते ङ्- ग्रहणं । यद्दान्तगत्यादौ
नामविशेषेणासमासो भवति तत्क्षि त्यमाकुसुभूत्यतोरिति पक्षस्य दाश्रेयं तेन प्रभावस्य समा
सेन सुरुषेनुत्यार्थे निपूर्वय स्वसूति स्वरेसुगति शेषनिघातमत्रतपाचपसा । क्षेपापा । क्षेपे
त्याश्रयमाणो यत्नकरोति त्पचत्रगानिम्नि हृयपरिमाणो भव धारय चिङ्- ग्रहणं समयोजनमे

सन्ध्याभरण
३१
31

वापश्च गति कालो पपन्नो हरिश्चन्द्र कृ गो प्रस्थापत्ते तस्येतस्य प्रहृ मिस्व दे शे धानि धानः प्रशाख
स्येति वति इः त्वहरागच्छामि इति दिक्। अहमप्यथमे। तिष्ठि वोभासवति। तिष्ठ ते इश्नतवति पश्तो
गतिरनुदात्तो भवति। तत्र पचपति पन्करोति। निपाते पंघहि हेत कुवित्तेन त्वे स्वराणकच्छिधत्त श्रुतो।
पत्पहि। हतकुवित। नेतनवेतयशार के चित्ता पत्र। इत्येते निपाते श्रुतो तिष्ठ इः। ते नानुदात्तो भवति। वशा
इति ति द्विशिशुष्वेहर्थे। अपं चक करिष्यति। अपं वे तकरिष्यतीत्यर्थः समुच्चपार्थाच्च कापाह स्योपे।
श्रामेन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। मात्वा के चिन्नियमन्विन्नपाशिनो ति धन्वेव तां इहि। हि इन्द्रमेदे
मीह पितृभिर्मे पूररोमसहशरोमपुच्छैर्हरिभिरश्वैरत्र यायाहि पञ्चेमप्रसागध के चित् पिञ्जमात्वां
माति पमनगमनप्रतिवेधं माकुर्वन्तीत्यर्थः। नकार इवार्थेऽपि यथा पाशिनो व्याधा वि पक्षि णोगच्छ
न्तं स्तितिगच्छन्ति चा तस्तानस्प्रति वृध का नतो स्यान्ति कम्मपपा धन्वधन्वनुयन्ति छन्त्र समूह मति कम्मा
पात्ये वमिहि आगच्छे त्यर्थः। वरेह शा पसररा सन्ने वाजी वितवरं। गतेरिव न नीच त्वमनुदात्तं तु परं राम

३१

प्रति । २८ पथापरसुहृत्त्वंतिरिं॰ तेप्रतिनीचतामालेख्यपत्रपचतीत्यत्रगातिस्तिष्ठतिपथापरं
वैरिणामुहृत्त्वे ३ हृत्प्रतिननीचतामवलेख्यस्थेपमित्यर्थः । दृश्यप्रकर्षहृत्विंनगुरावपित्तक्षि
तेपिजन॰ वैयाकरणाइवामी शिवनावेदितुं क्षमते २९ अपेकलिकालोऽत्ववोजनोगुरोपि
त्वाद्दवपितान्हितेतत्समेधनाहितान्हिलेकुर्वेत्सापिद्रव्यस्यधनस्यप्रकर्षहन्ति शिव शिवेतिरव
हेनक्षमतेकेनापुपापेनधनेनाशापितुं सम्मोहनत्वस्त्यर्थः॰ पहिपिवाहरपित्तक्षमतेनाहि
। किमुवत्ताप्यमन्यस्यास्मेखलुमपिद्रुहेनममेतद्दस्वतततम्वधनवान्सेग्रहोषिपमविधा
पमृततेव्यपशलक्ष्णवभवेदिति । भावः । आमदवेत्ति । पथा आत्मप्रत्यपस्पहोर्षत्वेनगुरुसंवे
नक्षितसेत्त्वेवद्रव्यप्रकर्षहृत्तिं विधानेवैयाकरणाः अद्रव्यप्रकर्षहतिवचनात्तस
हतद्दस्यर्थः । पं चेमनतुर्थे । । किमेत्ति॰ व्यपधारणमद्रव्यप्रकर्षे । किमणकारणेनाति॰ अव्य

यांच्चपाविहितो घस्तदन्तात्स्यातिपदिकात् अड्व्यप्रकर्षोऽत्यामुप्रत्ययोभवन्ति पद्यापेड्व्यस्य
स्वतोनप्रकर्षयोगः । क्रियागुणयोरेवतद्योगात्तथापि । क्रियागुणास्थस्यतस्यपदाद्व्यड्प
चारस्तदायेप्रतिषेधस्तथापोच्चैस्तरस्तरां इत्येवतन्नभवति ॥ क्रियागुणयोरेवप्रकर्षेप्रत्य
पः । किंतरां । किंमतां । एतः । प्राह्णेतरां । पूर्वाह्णेतरां । तिङः पचतितरां । अव्यया उच्चैस्तरां
॥ प्राग्यतोऽष्टिरशोषशास्त्राविषये श्रीविश्वनाथः सुधीर्यधीमेतमस्तनशोभनमूसा
रेभावरेभासुते । श्रीसम्प्रामरणस्य साधुविहितो श्रीरामचंद्राभिधाभाजनस्तस्यकृतोस
मापद्विराडुनासमरोह्यम ॥ इति श्रीमद्दनेकविद्वदंतेवासिवेदितयाराविंदस्यम
हाराष्ट्रजातिमंडन

प्रत्ययानानात्वेऽयमोयमभिहितस्तत्सनियमतः प्रकृतयः पाणिनेरिति सुत्रमेवोक्तं। ननु परिप्रत्य
यनियमस्तर्हि शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यत्रापि शेषादेव कर्तरि परस्मैपदमिति नियमस्त
र्हि भावकर्मणोः शेषाच्छेषात्पितुर्निवारेऽपि च शेषात्कर्तर्येवेति नियमस्ता भावकर्मक
र्तृषु त्रिषु प्रसितः शेषात्स्यादिति चेत्। शेषात्कर्तरीत्यत्र शेषादेव कर्तर्येव परस्मैपदमिति नियम
द्वयस्य योगविभागेन साध्यत्वात्। तथा च लूयते केदारः स्वयमित्यत्र कर्मकर्तरि प्रसंगो यावृत्ताक
र्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति कर्मशास्त्रातिदेशे भावकर्मणोरिति प्राप्तशेषात्कर्तरीत्य विप्रासे
तत्र शेषादित्येव परत्वात्प्रवृत्तमर्हति प्रकृति नियमपक्षेतु शेषात्कर्तरीत्यपनीय परस्मैपद
मेतावदेव सूत्रं कर्तव्यं तच्चार्थविशेषानुपादानात्सर्वत्र प्रसक्तमिति येन नाप्राप्ते न्यायेन भा
वकर्मणोरित्यनेन तत्तदपवादः इति कर्मकर्तर्यपि प्रवृत्तिः प्रत्ययप्रवर्तितप्रत्ययनियमे तु कर्तरीत्य सा
वकाशं वक्तव्यत्वाद्भूत्वा विषयत्वे भावकर्मणोरित्यस्यापवादत्वमिति लूयते स्वयमित्यत्र वि

सन्ध्याभरण ३२

33

प्रतिषेध इति चेत् । सत्यं । कर्त्तृकर्मव्यतिहार इत्यतो द्वितीयं कर्त्तरीत्यनुवर्त्तनीयं तेन कर्त्तरि कर्त्तै
वयः वाक्यार्थबुद्ध इति यावत् तत्र परस्मैपदमित्यर्थाद्द्वेषात् । कर्मवदिति कार्यातिदेशेन कर्म
कार्यमात्मनेपदं मा भूदित्येतदर्थं शेषाद्दितिपरस्मैपदं च । नन्वात्त इत्येतस्य परत्वादात्मनेपदमेव कर्मकर्त्तरि स्या
दिति प्रत्ययनियमेन को विशेषः सत्यमेतन्न्युधा पुनरयं प्रयासो यावता यक्चिण्वत इत्यादौ विकर
णनियमयोरसंगे परत्वाद्विकरणो भूक्तेषु तद्वद्धानान्नियमापहृत्तेरुभयप्रसंग एव ।
अशिश्रियद्दुद्रुव इत्यादौ चङः ङितयोर्ङित्त्वादात्मनेपदप्रसंगश्च न च भवादयो धावेन इत्य
तः पंच ज्ञापि वि परिशात धातुग्रहणानुवृत्त्या ङितो धातोरात्मनेपदमित्यर्थेनापेशेष इति वाच्यं
भिधित इत्यादौ यङो ङित्त्वस्यावयवे गुणाभावसंपादनेचरितार्थत्वादवयवे लिंगमचरितार्थं स
मुदायस्य विशेषयामितिपङ तथा तो ङित्वादात्मनेपदाभावप्रसंगाद्दितिनियमोऽङ्गीकारेपिक
र्थं निर्वाह इति । अश्चो यतेत्व इत्यादेः स्यसनोरितिस्य परस्मैपदविकल्पविधानं ज्ञापकं विकरणा राम

भ्यो नियमो बलीयानिति। अन्यथास्य व्यवधानादात्मनेपदनियमाभावाच्छ्योऽस्तूभयमिति
किं कल्पविधानमनर्थकमेव भवेत्। किं च नियमेनात्मनेपदमाप्तो हि परस्मैपदं। विशिष्य
विकल्पनीये तत्रापि खलु विकरणेभ्यो नियमस्तस्मात् कुप्यदन्तो स्य भवतीति नियमबलवत्त्वं
शाप्यमेवानन्तस्य पदद्वयं तर्हि वृद्ध्यादय एव अन्ये प्रस्तुतत्र नोभयमिति नियमायुवस्य वि
कल्पः किं न स्यादिति चेत्। एवं हि श्यन् किं निवर्त्तत इति निर्णेतुमशक्यमप्रयोगात्तत्र शायेपि
सत्त्वे शेषे विधिरस्तत्र नियम इत्येकार्थेऽन्वाख्येये रूप्यभिया मा अनुपेतुमशक्यमिति ज्ञापकमेव
तत्। ननु। किमनेन भिन्नवाक्यतया नियमनिरूपणप्रयासेन यथा। इद्ग्रा ग्रातिपदिकाद्
ह्रस्वबहुवचनं कर्मणि द्वितीयेत्येतैरेकवाक्यभूतैः स्यादीनां विशिष्टविधिरेवेत्यस्मादिह बा
द्वयदस्यनेनैतत्प्रकरणेऽकवाक्यतापन्नेन तिङ्ग्विशिष्टविधिरस्तु पराप्यतां तत्र हि विहि
ते षु लादेशेषु सार्वधातुकापेक्षे विकरणो भवतीत्यपमनेवन प्रकरणेन सर्वव्यवधानमेति

15

सम्ध्याभरण 34 34

नप्राप्विकरणाभवंतिस्माद्दयोः पिलभाव्यापेक्षितयांतरंगे वुक्तलादेवुशेकते षेवभवंतिलकार
विशेषायेक्षितयावहिरंगत्वात्। नचैवमात्मनेपदं सत्पातिबाधेनां विधिर्विहितानां वसंज्ञे
त्यसोस्याश्रयप्रसंगइतिवाच्यं। स्वस्य सूत्रस्य शाटके वयेतिवद्भाविसंज्ञासमाश्रये दोषाभा
वादितिचेत्। उच्यते। विधिनियमयोर्लाघवं मूत्रिनविशेषः परं तु भाविसंज्ञाश्रयणप्रयासमि
याविधिमपहायनियमोंगीकृतो भाष्यकृतेतिदिक्। एकाचोद्वे प्रथमस्येत्यत्र द्वेइत्येत
त्से रवेयेवगतितत्वस रवेयेशब्दानुशासनेप्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं तदुच्चारणारूपं वा संभवति
।तत्रयदाशब्दरूपंतदाषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषोपस्थानादत्र इत्यत्रैवैकाचइति
द्विर्वचनमितिप्रश्नोभवति। यदातुसेरवे यमुच्चारणं तदाक्रियारूप
स्थानषष्ठ्यास्थाने द्विर्वचनमितिकर्मलस्य राघष्ठ्या द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमि
स्यशब्देन सहस्थास्याद्देशभावादेकाचइतिकर्मलस्य षष्ठ्या द्विःप्रयोगो द्वि
त्येषप्रश्नोभवति। नघाचेहपदद्वयसंभवति द्विरुक्तिर्नास्यैवेतिवद्दतादिः प्रयोगो द्वि

र्वचनमित्येषएवपक्षः कथमुरीक्रियते अथस्थाने द्विर्वचनमितिपक्षे आटिटदित्यत्रौ
रिशब्दस्यस्थाने द्विर्वचनादेशे सति प्रकृतिप्रत्ययीपायात्समुदायरूपे शब्दान्तर आदे
शेरोरभावाण्णेरनिटीकारलोपे न स्यात् । नच णिलोपानंतरमनकृत्वा द्विर्वचनाप्रसक्तेर
निटिसेतस्थितिनिमित्तोणिलोपएवकिं न स्यादिति वाच्यं । द्विर्वचनेऽचीति रूपस्थानिवत्वाणि
लोपानंतरमपि द्विर्वचनप्राप्तेस्तस्यकृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात् । नच स्थानिवद्भावा
णिजग्रहणेनादेशस्य ग्रहणं । समुदायस्यारिशब्दस्यादेशो द्विर्वचने णिजादेशत्वाभावादि
ति प्रथमपक्षो दोषवानितिचेत्तर्हिद्विःप्रयोगपक्षेऽपि नेमदुरित्यादौ णत्वे कृते
धातुरादेशादिर्भवतीति द्विःप्रयोगेऽप्यादेशित्वानपायादनादेशेति प्रतिषेधादेत्वाभ्यास
लोपयोरप्राप्तिरनादेशादित्वस्यपदेशस्थानिवत्वादप्यलाभ्ययाद्वेनउलभइति स्थाने द्वि
र्वचने न शब्दान्तरत्वाद्धादेशादित्वाभावइति साम्यमसज्जन्नयेत्विसद्धोपयोभं

णोऽप्रसङ्गयोरिति।मेवं।लिटि यङादेशइति तत्र विशेषणार्थं नैमित्तिकेन त्वेकदेशे घनादेशादित्वाउ
क्तदोषाभावात्। प्रथमपक्षोक्तदोषेतु द्वितीयपक्षोङ्गीकार एव परिहार इति तत्राश्रयएव श्रेया
निति युक्तमभिहितं द्विर्हल्ग्रहणे नाऽस्सेवेति। नन्वेकाच इत्यत्र यदि बहुव्रीहिस्तदा पपाचेत्यादि सिध्य
ति किंत्वियायेत्यादि न सिध्यति यदि चैकाच एकाज्जिति समानाधिकरण स्तत्पुरुषस्तर्हि इया
येति सिध्यति न पपाचेत्यादि इति कथं सर्वत्र द्विर्वचनसिद्धिरिति चेत्। उच्यते। हलादिः
शेष इति ज्ञापकाद्बहुव्रीहिरयं यदि तत्पुरुषमाश्रित्य द्विर्वचनमत्रात्र स्याश्रीयेत तदा
हलादेर्द्विर्वचनाप्रवृत्तेर्हलादिः शेषश्च सङ्गतमेव स्यादिति बहुव्रीहेराश्रये सार्थकं भवति।
सति बहुव्रीहौ मुख्य एकाच्व्यपदेशो येषां ते व्यपदेशिनः प्रचारस्य स्तेयथा द्विर्वचनं प्राप्ति
प्रघ्नते तद्यथा येत्यादावेकवर्णाः अपि व्यपदेशिवद्भावाद्द्विर्वचनभाजो भवन्तीति। नन्वेव
मपि जजागारेत्यादौ न स्यात् अन्तोरनेकाच्त्वादिति चेत्। धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवति इति राम

वैयधिकरण्येन संबंधस्याभिमतत्वात्सामानाधिकरण्ये प्रथमग्रहणस्य व्यवच्छेद्याभावे
व वैयर्थ्यप्रसंगात्। हेतर्हि प्राथम्यस्य द्वितीयाद्यपेक्षत्वाज्जगदागारे स्याद्वादेवस्यानुपपाचे
स्याद्वादविनिश्चेतरे। असतोपि द्वितीयादीनवुध्यापरिकल्प्य प्रथमगर्भेणाहते स्याद्वादेकस्मि
न्नपि लोके प्रथमव्यवहारदर्शनात्स्याद्वादेपि तथाव्यवहारसंभवात्। इंतेवेणिजे धर्मिनि
र्दिष्टस्य पितृकाज्जवयवइजइपितिजइत्यप्येकाजिति सर्वत्र द्वित्वप्रसंगः तत्र यथायो
नेवहस्तेन बाहुर्ध्वस्तवान्। तेनेवहत्वोप्येवमिकारेण सर्वगणकाजव्यपदेशभाजः न चा
र्थवत्वात्समुदायस्येऽव स्यात्त्वानर्थकानामवयवानामिति वाच्यं। शेषमिति वधत्र विशिष्ट
रूपमुपादीयते तत्रार्थवद्ग्रहणापरिभाषोपस्थानात्। तत्र यद्यप्येकोवयवोपगपह
ते कस्यावयविनोवयवत्वेन शक्योनापेक्षितुमेकं प्रतिगुणाभावे परं प्रतिगुणाभावप्रयोग
हेवमेकत्र प्रयोगे निजशब्दस्याद्वित्वे हतेलहणस्य प्रवृत्तत्वात्पदपरस्यैकाचो न द्विर्वचन

२७

सम्यासभरण ३६

36

प्रसंगास्तथापिप्रयोगांतरेनिशब्दस्यप्रयोगांतरेचेजशब्दस्येमेत्वेपर्यायेणासर्वेषांद्वित्वप्रसंगइ
त्युच्यते।एकस्मिन्नेकाच्यवयवेद्विरुक्तेनास्मिन्प्रयोगेन्येषामवयवानांसमुदायस्यावाद्वि
र्वचनाभावात्तद्विषयकेशास्त्रंहीयेतेतिसमुदायेद्विरुक्तेवयवानामपितत्रांतर्भावात्। इन्य
चलन्सहावयवैःप्रचलतीतिन्यायादवयवाअपिद्विरुक्ताभवेतीत्युभयात्मसहायसमुदा
यएवद्विर्वक्तव्यः किंचयदिनिशब्दस्यद्वित्वंस्यात्तदानेनीजतीसत्रजकारेणाव्यवधानादद
भ्यस्तादित्यज्ञावोनस्यात्हित्सवयवद्वित्वेद्योसत्वात्समुदायद्विर्वचनमावश्यकेनन्वेवंधा
तोरवयवस्यैकाचोविधीयमानेद्वित्वेपचइत्या—सेसमुदायेतदवयवत्वाभावात्कथंस्यादि
तिचेत्उच्यते।यथाहेत्यात्मानमात्मनेत्यत्रैकस्य——बुद्धिवस्थापितावस्थाभेदाश्रयः
कर्तृकरणभावेयथाचेपेतिपंतितिनिस्याघनेकप्रयोगभेदादनेकरूपस्येणएकोयमित्यादये
त्यादाविकारोवयवशतेव्यपदेशवत्पचादेरप्यनेतप्रयोगविषयस्यलिङादिपरेष्वसु राम

ऽसमानरूपमवयवइतिनानुपपत्तिः। ननु धातोरवयवस्यैकाचइत्यर्थोलिटि धातोरित्यत्रैका
चोद्वेइत्यंतस्याधिकाराद्दाश्रीयते तर्हि एकाचइत्यस्यैव विधायकत्वे विधेयस्य कार्यि
णाश्च निर्देशात्। किमिति तातो। क्रियतइतिचेत्। विधिनियमसंभवे विधेरेव न्याय्यत्वादि
ति। किंच। लिट्येव धातोरितिनियमे लिटि। न्यास्मिं+ लिटि धातोरित्यस्य विधेयानिर्देशेन वै
यर्थ्यप्रसंगात्। लिट्येव धातो धातोरेव लिटि इति नियमांत्र वैयर्थ्यमितिचेत्। + तथा
तोरतिप्रसंग धातोरेव लिट्येति नियमेप्य धातोर्लिटिमा भू इत्यत्र तु स्यादतिप्रसंगादिति
दिक्। ननु चैकोवयवस्येति बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यत्र गोरिवोपलक्षणस्याचः कार्ययो
गाभावादुदनकस्यादित्वप्रसंगइतिचेत्। उच्यते। चित्रगुशब्दे स्वस्वामिभावविशिष्टमनस्य
पदार्थमाच इत्यनिनवा ते पदार्थसन्निधानमान—— कादित्यस्य तु विशिष्टावयवोपल
क्षितस्यावयवदिनो न्यपदार्थत्वाम—— यत्र यदि त्यागे—— द्वयवयविनोभावात्तस्य विधौ

व्याकरण

यमानेकार्यमुपलक्षणात्तयोपादीयमानोपि त्वांतर्भावात्सन्निहितो वयवः प्रतिपाद्यते यथाश्रु
त्कवास्समानये सत्त्रन दिदृं बहुव्रीहेन तद्गुणसंविज्ञाने चामतस्मान्य पदार्थस्य गुणो वर्त्ति पदार्थस्य
स्य कार्यत्वेन संविज्ञानाद्दितिदिक्। अनुदात्तेपदमिति सत्र यद्वन्ते अतदभिहिते तेनिहन्यते नाम
पदमिति सत्र श्लोके ॥ प्राप्तसम्मोहरशा यशास्त्र विषये श्री विश्वनाथः सुधीर्येधीमत नमस्तनशोभ
नसमारंभाच्च तेनासुत। श्री सम्याभरणास्य सानुविहृतो श्री रामचन्द्राभिधाभाजस्तस्य कृ
तौ समाप्तिमचिराज्जगमत्सागमत्। इति श्री विश्वनाथतनयेन श्री रामचन्द्रेश्वरणोपा
स्तिनां विलालयामवास्तिना रामचन्द्रेण विरचितायां सुकृतसम्याभरणपञ्जिकायां मध्यमखण्डा
त्तायो राजप्रशंसोल्लासः समाप्तः ८००

राम